

Hoofdstuk 3 ¹

De Manchesterschool

toegelicht vanuit Evans-Pritchards boek *The Nuer*

INLEIDING

Als weerspiegeling van de onderzoekscarrière van de auteur van dit boek, staat Zuidelijk Midden-Afrika, en daarvan met name Zambia, in vele hoofdstukken centraal. Nu is het een opvallend gegeven dat zich binnen een bepaald cultuurgebied in het sociaal onderzoek vaak een zekere neiging voordoet tot schoolvorming: tot het ontwikkelen van specifieke benaderingen en theoretische perspectieven die op andere delen van de wereld vaak wel toepasbaar zijn, maar daar veel minder de algemene signatuur van de regio-studies bepalen. Richard Fardon (1990) heeft dit *localising strategies* genoemd. In de bundel studies die hij enige jaren geleden onder deze titel heeft geredigeerd tekent zich inderdaad het eigen plaatselijk karakter van antropologisch onderzoek in een tiental regio's duidelijk af.

Het gaat hierbij om een samenspel van een aantal factoren. Wij mogen verwachten dat tussen de samenlevingen en culturen binnen één bepaalde regio (bij voorbeeld Indonesië, of de Vruchtbare Halve Maan tussen Egypte en West-Iran, of Zuidelijk Midden-Afrika) een zekere feitelijke convergentie in structuren en thema's optreedt. Zij lijken op elkaar, en deze gelijkennis komt in het sociaal onderzoek betreffende die regio aan het licht. Voorts hebben onderzoekers de neiging om hun leerlingen, een halve of een hele wetenschappelijke generatie later, naar hetzelfde cultuurgebied te sturen als waarmee zij zelf naam hebben

¹ Dit is een uittreksel uit een ongepubliceerd boekmanuscript: Wim van Binsbergen: *Van Vorstenhof tot mediaproduct: Een culturele antropologie van Afrika*, vooral Zambia, 1995, ca. 474 pp. Een Engelse mondelinge parafraze van dit hoofdstuk werd gepresenteerd in 2003 als: Wim van Binsbergen, 'Manchester as a birthplace of agency', paper read at the international conference on 'Agency in Africa: An old theme, a new issue', Erasmus University Rotterdam (chair of intercultural philosophy) and Theme Group on Agency in Africa, African Studies Centre (convenors Rijk van Dijk, Wouter van Beek and Wim van Binsbergen, 16 June 2003.

gemaakt, en de concentratie die zo ontstaat paart zich aan de empirische gelijkenis in de onderzoeksgegevens. Wanneer in dat gebied dan ook nog een centraal onderzoeksinstituut gevestigd wordt dat in de loop van jaren een tamelijk vaste band onderhoudt met een dergelijke regionaal-georiënteerde groep geleerden, zich binnen zo'n school een duidelijke leider van internationale allure doet gelden, en de fondsen voor personele aanstellingen, onderzoek en publikatie niet al te schaars zijn, dan zijn de voornaamste voorwaarden voor schoolvorming wel vervuld.

Dit effect is bijzonder duidelijk in de studie van Zuidelijk Midden-Afrika, waar rond de figuur van Max Gluckman, 'brandpunt van het netwerk'² van een grote groep antropologen die bekend zijn geworden onder de naam 'Manchesterschool'. Het merendeel van hen is werkzaam geweest aan het, reeds kort na de oprichting door Geoffrey Wilson (vergelijk Brown 1973), door Gluckman geleide Rhodes-Livingstone Instituut in het koloniale Zambia, van waaruit zij onderzoek deden in Zambia, Malawi, Zimbabwe, Tanzania, Zaïre en Mozambique; vrijwel allen ook hebben in Manchester antropologie gestudeerd of hebben in die stad wetenschappelijke posities bekleed. Als groep hebben zij verscheidene grote verworvenheden op hun naam staan. Iets hiervan hebben wij al in het vorige hoofdstuk gezien. Met creatieve pioniersarbeid hebben zij de samenlevingen van Zuidelijk Midden-Afrika, op het platteland zowel als in de stad, in de laat-koloniale en de vroeg-postkoloniale tijd, etnografisch in kaart gebracht. Bij deze etnografische werkzaamheid ontwikkelden zij een destijds revolutionair methodologisch en theoretisch perspectief, waarmee zij veel beter recht konden doen wedervaren aan de uitzonderlijk flexibele en ongestructureerde samenlevingsverbanden die zij ter plaatse aantroffen. Op deze wijze namen zij als eersten afstand van de te schematische, abstracte, mechanische en totalitaire structureel-functionele modellen zoals die in de jaren 1930-1940 waren ontwikkeld binnen de toen internationaal zeer dominante Britse 'sociale antropologie'. Ook al raakte de Manchesterschool in ontbinding vanaf het begin van de jaren 1970, zonder haar was de moderne antropologie en ontwikkelingssociologie ondenkbaar, wat natuurlijk niet wegneemt dat daarbij ook andere inspiraties (zoals het neo-marxisme, het structuralisme, de configuratiesociologie en het postmodernisme) onmisbare bijdragen hebben geleverd.

In eerste instantie ontworpen om betrekkelijk ongrijpbare, weinig geïnstitutionaliseerde en voortdurend veranderende sociale verbanden in Zuidelijk Midden-Afrika te kunnen vatten, is het methodologisch en theoretisch bouwwerk van de Manchesterschool zelf ook niet bepaald geformaliseerd. Bestaande pogingen om haar te kenschetsen³ geven weliswaar thema's en variaties aan, maar concentreren zich toch vooral (mede door de, verderop in dit hoofdstuk te behandelen, nadruk op narratieve historiciteit in de Manchesterschool) sterk op de individuele produkten, hun specifieke auteurs, en de specifieke etnografische situaties

² De woorden waarmee de bundel Mitchell 1969 aan Gluckman werd opgedragen.

³ Bij voorbeeld Kuper 1975; Van Teeffelen [check Teeffelen] 19.... ; Van Donge 1985; Werbner 1985; Thoden van Velzen 1965 [in Kula], Geschiere & Raatgever 1985: [**add pages**] ; Van Binsbergen 1985; alsmede een lange reeks van inleidende en synthetiserende beschouwingen, vooral van de hand van Gluckman en Mitchell, zoals in het vervolg van dit hoofdstuk ten dele aan de orde zullen komen). Opvallend is dat Gluckman nauwelijks, en de Manchester School helemaal niet, voorkomen in Harris' (1969) gezaghebbende geschiedenis van de antropologie.

waarnaar zij verwijzen. In dit hoofdstuk wil ik de dominante vorm van antropologie beoefening in Zuidelijk Midden-Afrika introduceren door een aantal stijlkenmerken van de Manchesterschool systematisch aan de orde te stellen. Ik maak daarbij gebruik van een gedachtenexperiment: uitgaande van de gedachte dat de wezenstrekken van ene bepaald verschijnsel het scherpst zichtbaar worden in het contrast met andere soortgelijke verschijnselen, lijkt het mij nuttig om naar ‘Manchester’ te kijken vanuit het perspectief van wat zonder meer het meest klassieke, meest invloedrijke produkt is van de Britse antropologie: *The Nuer* (spreek uit: ‘Noe-èr’) van E.E. Evans-Pritchard, een beschrijving van de ecologie en de sociale organisatie van een groep Nilotische veehouders in Zuid-Soedan, gebaseerd op veldwerk in de jaren 1930. Als het Nuer materiaal was verzameld vanuit een ‘Manchester’-perspectief, als met andere woorden *The Nuer* geschreven zou zijn door Max Gluckman, Clyde Mitchell, Elizabeth Colson, Victor Turner, Jaap van Velzen of een van de andere coryfeeën van ‘Manchester’, wat zou daar dan uitgekomen zijn? Op welke wezenstrekken van ‘Manchester’ zouden wij een beroep doen bij zo’n experiment?

Ook verscheidene decennia na de zwanezang van ‘Manchester’ blijven deze vragen actueel. Ten eerste omdat de Zambiaanse en andere Zuidelijk Midden-Afrikaanse samenlevingen waarop de door Gluckman geïnitieerde benadering toegesneden was, ondanks voortgeschreden sociale verandering, nog uiterst herkenbaar lijken op de portretten die deze groep onderzoekers van hen geschetst heeft. En ten tweede omdat de inspiratie van ‘Manchester’ in brede kring voortduurt, niet in het minst in Nederland, waar het werk van Afrika-onderzoekers als Thoden van Velzen, Schoffeleers en Geschiere veel aan ‘Manchester’ te danken heeft. Mijn eigen band met ‘Manchester’ is nog sterker: hoewel ik Gluckman slechts enige malen heb ontmoet toen hij al op het eind van zijn leven was, heb ik zowel aan de Universiteit van Zambia (waar ik jarenlang verbonden was aan de rechtsopvolger van het Rhodes-Livingstone-Instituut: het *Institute of African Studies*) als in Manchester (waar ik in het academisch jaar 1979-1980 Simon Professor was, een post die vele kopstukken van de Manchesterschool hebben vervuld) met geen andere antropologische richting zo intensief verkeer als met de leden van de Manchesterschool; oudere collega’s als Jaap van Velsen en Richard Werbner hadden een beslissende invloed op mijn werk in de jaren 1970; en de ‘Manchester’-inspiratie blijft bij veel van mijn antropologisch werk doorslaggevend — ook al heb ik mij, net als mijn Manchester vrienden uit de laatste vijftig jaar, vaak op terreinen begeven waar zelfs ‘Manchester’ het vaak liet afweten, van etno-geschiedenis (maar vergelijk Barnes 1951, Cunnison 1951) tot religieuze antropologie (waarover wij in Manchester-verband verderop zullen spreken).

ENIGE ASPECTEN VAN DE BRITSE ‘SOCIALE ANTROPOLOGIE’ IN DE PERIODE 1930-1940

Wie in de jaren 1960 aan een Nederlandse universiteit antropologie studeerde (zoals ik zelf bij onder anderen André Köbben, wiens rol in de Nederlandse antropologie in de jaren 1955-1975 enigszins met die van Gluckman te vergelijken is), werd doordrongen van het besef dat

antropologie een zeer jonge wetenschap was, waarin vóór 1920 vrijwel niets van blijvende waarde was gepresteerd. De Britse School, met grote namen als Evans-Pritchard, Meyer Fortes en Daryll Forde, was zeker ten aanzien van de studie van Afrika toonaangevend; deze auteurs, wier werken destijds nog maar enkele tientallen jaren oud waren, hadden een zodanig klassieke en verblindende status verworven, dat het zeer vele dat eraan vooraf was gegaan, zowel in hun eigen land als in Noord-Amerika, Frankrijk, Duitsland, Polen, Nederland, etc., voor ons als studenten een zelfde soort bijmaak kreeg als thans pornografie uit de eerste decennia van de fotografie en de film: curieus, maar eigenlijk verboden, en in feite volstrekt passé en niet meer interessant. Het structureel-functionalisme van de Britse School had een zodanige landverschuiving veroorzaakt, dat hele generaties er roemloos onder bedolven waren: het evolutionisme van Tylor, de door hun grote kennis van de Oudheid gedragen analyse van religieuze en mythische patronen van de classici-antropologen James Frazer en Jane Harrison, en van een folklorist als Andrew Lang,⁴ het diffusionisme niet alleen van Duitsers en Oostenrijkers als Wilhelm Schmidt en Graebner,⁵ en de daaraan verwante cultuur-morfologie van de grote Duitse Afrika-onderzoeker Frobenius⁶ maar ook van een diffusionistische Manchesterschool *avant la lettre*, met als leidende figuren G. Elliot Smith en J. Perry.⁷ Zelfs de zeer gedegen, op grote kennis van taal en cultuur berustende, puur etnografische werken van mensen als Junod (1962) en Stayt (1931), wier voornaamste en (vanuit ons huidige standpunt gezien) blijvende kracht juist schuilde in hun gebrek aan theoretische pretentie, ontkwamen niet aan de censuur waarmee de professionalisering van de Europese antropologie haar identiteit definieerde door alle vroegere benaderingen die niet pasten in het dwangbuis van het eigen theoretische perspectief, tot vijandig of bespottelijk te verklaren.

Die Britse School met haar klassieke produkten kwam echter niet uit de lucht vallen, maar werd voorbereid door twee grote figuren, ieder met zijn eigen karakteristieke theoretische richting: Malinowski en Radcliffe-Brown.

Het werk van de van oorsprong Poolse Bronislaw Malinowski kan gekarakteriseerd worden als ‘psychologistisch functionalisme’. Het berust op een zeer grondige beschrijvende kennis van westelijk Melanesië, met name de samenleving op de Trobriand-eilanden, waar de Poolse onderzoeker Malinowski tijdens de Eerste Wereldoorlog was geïnterneerd; daar werd hij de grondlegger van de voornaamste methode van de hedendaagse antropologie: de participerende observatie, waarover in hoofdstuk 4 van dit boek nader zal worden gesproken. De instituten in een maatschappij worden door Malinowski verklaard uit de *functie* die zij hebben voor het individu; zij bevredigen bepaalde individuele behoeften; aangezien vele van die behoeften te maken hebben met het individuele voortbestaan (voedsel, huisvesting etc.),

⁴ Tylor 1948; Frazer 1955, 1918, 1968; Harrison 1977, 1980, 1948; Lang [year] [year]

⁵ Schmidt 1908, 1926, 1933; Schmidt & Koppers 1937; Graebner 1911.

⁶ Van Frobenius’ ongelooflijk omvangrijke oeuvre kunnen wij noemen: Frobenius 1898, 1904, 1904b, 1911, 1912-13, 1923, 1931, 1954, 1973.

⁷ Vergelijk Dawson 19...; Perry 1918, 1923, 1926, 1935; Smith 1919, 1929., 19...; Jackson 1917. [Het is ironisch dat ik in sinds de tijd – de eerste versie van dit hoofdstuk dateert uit 1975! – mij zelf ontwikkeld heb tot een aartsdiffusionist (e.g. van Binsbergen 1997, 2004), en daarvoor door door vooraanstaande collega’s tot de orde ben geroepen, vooral Amselle 2001]

en die behoeften in niet-westerse maatschappijen zeker destijds vooral in direct, persoonlijk, productief contact met de niet-menselijke omgeving, de natuur, worden bevredigd, legt Malinowski grote nadruk op ‘het selectieve belang dat de mens heeft bij de natuur’,⁸ met andere woorden op ecologie. Zijn eigen werk levert hier klassieke voorbeelden van (Malinowski 1925, 1935). Hij droeg deze benadering ook over op zijn leerlingen, waaronder een aantal die in de jaren 1930 veldonderzoek in Afrika deden, onder anderen Phillis Kaberry die in Kameroen zou werken (Kaberry 19...),⁹ en Audrey Richards die, aanvankelijk vooral gericht op voeding en voedselproductie, de eerste professionele etnografie van een Zambiaanse samenleving zou schrijven (Richards 1939).¹⁰

Met een empirische basis in de samenlevingen van de Andaman Eilanden en van de Australische Aboriginals, is A.R. Radcliffe-Browns voornaamste theoretische inspiratie afkomstig uit de kringen van de Franse sociologie en antropologie, rond baanbrekende figuren als Durkheim, Mauss en Lévy-Brühl.¹¹ Radcliffe-Brown was de voornaamste propagandist van hun werken in de Britse antropologie. Zo komt Radcliffe-Brown tot een ‘sociologisch functionalisme’, dat de verklaring van maatschappelijke instituties primair zoekt in de functies die zij vervullen, niet voor het individu zoals bij Malinowski, maar voor de groep als geheel. De maatschappij is een systeem van sociale relaties; het is de taak van de antropoloog om dit systeem in kaart te brengen en in zijn samenhang te verklaren onder verwijzing naar de functies die de onderdelen hebben te midden van het geheel (Radcliffe-Brown 1968). Langs deze weg droomt deze grondlegger van het structureel-functionalisme in de antropologie van een *Natural science of society* (Radcliffe-Brown 194...), die met een precisie en betrekkelijke zekerheid zoals in de exacte wetenschappen het maatschappelijke als afzonderlijke categorie van de werkelijkheid zou onderzoeken en in wetmatigheden vatten.

Hoewel zowel Malinowski als Radcliffe-Brown over Afrika gepubliceerd hebben, zijn zij geen Afrikanisten te noemen. In de dertiger jaren (vergelijk Kuper 1975) was er een groep jongere collega’s die daadwerkelijk het eerste moderne veldwerk in Afrika deden.

De voornaamsten onder hen waren E.E. Evans-Pritchard (met onderzoek bij de Azande, Shilluk, Nuer, en Anuak),¹² Meyer Fortes (de onderzoeker van de Westafrikaanse Tallensi),¹³ en Daryll Forde, specialist op het gebied van de eveneens Westafrikaanse Yakö.¹⁴ Max Gluckman was toen een antropoloog die juist zijn eerste veldwerk onder de Zuid-Afrikaanse Zulu had voltooid voor een doctorsgraad in Oxford. Een boek als *African Political Systems* (Londen 1940), onder redactie van Fortes en Evans-Pritchard, met bijdragen van de beide redacteuren, van Gluckman, Schapera, Richards, Oberg, Nadel, en Wagner, geeft een goede

⁸ Malinowski [year] : [add pages].

⁹ KABERRY 1952.

¹⁰ Cf. KABERRY 1957.

¹¹ [voeg toe voetnoot over Durkheim, Mauss, Lévy-Brühl]

¹² Evans-Pritchard 19..., 19..., 19...; Beidelman 1974.

¹³ Fortes 19..., 19..., 19...

¹⁴ Forde 19..., .19...

indruk van de eerste tien jaar moderne, dat wil structureel-functionele, op participerende observatie gebaseerde antropologie in Afrika.

De centrale problemen en doelstellingen van de Britse antropologie in de jaren 1930-1940 kunnen als volgt worden omschreven.

Het eerste doel was eenvoudig de mensheid verder *etnografisch in kaart te brengen*. De zich als aparte discipline aftekenende jonge antropologie beseftte maar al te goed de beperkingen van het voorhanden, oudere materiaal dat vaak van bestuursamtenaren, missionarissen/ zendelingen, en reizigers was afkomstig. Bovendien ontbraken voor vele delen van de wereld zelfs dergelijke vóórwetenschappelijke etnografische verslagen. In deze tijd begon men plannen te maken voor een van de meest ambitieuze projecten in de Afrikaanse antropologie: het samenstellen, onder redactie van Daryll Forde, van de *Ethnographic Atlas of Africa*, die al het oude en nieuwe materiaal overzichtelijk zou samenvatten in een systematische, zij het bondige, beschrijving van alle bekende cultuurgebieden op dit continent.

Teneinde deze etnografische taak zo goed mogelijk te kunnen vervullen, ontwierp men een methode voor wetenschappelijke etnografie, waarvan de basis lag in *langdurig veldwerk*; door een combinatie van gerichte participatie en observatie zouden zich inzichten in samenhangen voordoen, die bij kortstondiger verblijf, een afstandelijker benadering van de plaatselijke bevolking, en minder gestructureerde methoden van gegevens verzamelen en verwerken, onmogelijk waren.

Om deze getructureerde methode van gegevens inzameling te onderbouwen, was het nodig een reeks *technische begrippen* te ontwerpen, in onderlinge samenhang, aan de hand waarvan de gegevens konden worden gehanteerd, samengevat, gsystematiseerd, gerapporteerd, en vergeleken. In deze tijd beginnen theorieën over verwantschap (rond kernbegrippen als de lineage, afstamming, segmentatie), huwelijk, politieke systemen, en (op een hoger abstractieniveau) ‘instituties’, ‘structuur’, ‘systeem’ een leidende rol te spelen in het verzamelen, ordenen en interpreteren van de etnografische gegevens.

En deze begrippen worden verder uitgewerkt en aangevuld, zodat er zich geleidelijk, als achtergrond van concrete etnografische studies, het begin van een *sociaal-antropologische theorie* over samenlevingen in het algemeen aftekent. De nadruk bij de theoretische pogingen in deze periode ligt bij totale, gehele maatschappijen, die opgevat worden als min of meer geïsoleerde, geïntegreerde en inwendig gestructureerde gehelen: volkeren, stammen, koninkrijken. Pas veel later zou dit idee van eenheid systematisch betwijfeld worden: de moderne antropologie trekt de vermeende eenheid van etnische, culturele, economische en politieke eenheden, sterk in twijfel, en verkent hun onderlinge fragmentatie, de doordringbaarheid van hun onderlinge grenzen, en de wijdere kaders waarin zij (regionaal, nationaal en wereldwijd) opgenomen zijn. In het beschrijven van die eenheid werkte men in de jaren 1920-30 vooral met een idee van een onderliggende, door alle participanten gedeeld ‘waardensysteem’, ‘cultuur’ (of omschrijvingen daarvoor; het vooral in de Amerikaanse antropologie uitgebouwde begrip *cultuur* zelf is in de Britse antropologie lang impopulair gebleven), ‘gebruik’ (Engels: *custom*). De eenheid werd vooral opgevat als een ideële zaak. De cultuur, geïnternaliseerd in de hoofden van de mensen en uitgedrukt in hun taal, regels,

etc., zou het draaiboek leveren waarvan dan de feitelijke interactie van de mensen in economische, politieke, en religieuze contexten de op- of uitvoering zou zijn. Daarnaast was er een groeiend besef van de onderlinge verwevenheid van patronen van sociale relaties, in verschillende institutionele sectoren, waardoor naast de ideële of normatieve integratie, een integratie door op elkaar afgestemde sociale relaties ontstaat. Veldwerk in deze vooroorlogse periode ondernomen heeft nog sterk het exploratieve karakter van verkennen van de mogelijkheden van deze aanzetten tot een antropologische theorie — van toetsing is nog geen sprake.

Ten slotte is er de *band met het koloniale bestuur*. De relaties tussen antropologie en kolonialisme vormen een onderwerp dat in de jaren 1960 en begin 1970 sterk in de belangstelling stond, en dat thans weer aan nieuwe bezinning doormaakt, vanuit de vrees voor neo-koloniale verhoudingen rond ontwikkelingshulp en de door de Wereldbank opgelegde structurele aanpassing, en gezien ook de culturele vormen van wereldwijde dominantie in het kader van door massaconsumptie en elektronische media gedragen globaliseringsprocessen (zie de beide laatste hoofdstukken van dit boek).

Kenmerkend voor e koloniale antropologie was dat de plaatselijke, niet-westerse maatschappij wordt beschreven als onder meer een politieke eenheid waarvan de vertegenwoordigers van de koloniale macht geen deel uitmaken — zij blijven buiten beschouwing hoewel in feite het ingebed-zijn van deze lokale samenlevingen in een wereldwijde economische en politieke koloniale orde ook de plaatselijke machtsverdeling sterk beïnvloed moet hebben, al in de jaren 1930. Wij krijgen in de politieke studies uit deze periode, een tweevoudige fictie opgedist:

- de plaatselijke samenleving is in zichzelf besloten, ook in politiek opzicht;
- zij is ‘traditioneel’ onveranderd, de politieke processen die zich er nu afspelen zijn nog vrijwel identiek aan die van vóór de koloniale periode.

We moeten deze tekortkomingen niet toeschrijven aan kwade trouw; veeleer spelen twee andere factoren een rol: de afwezigheid van een theorie van complexe samenlevingen die het mogelijk zou maken lokale traditionele politiek, de koloniale staat, en de wereldwijde imperialistische verhoudingen in één analytisch kader te vatten; en de oprechte wens bij de antropologen om door het aandragen van feiten en analyses de penetratie van koloniale macht in niet-westerse lokale gemeenschappen niet zozeer ongedaan te maken, maar wel te ontdoen van onnodige misverstanden en aanmatiging. Men wilde laten zien dat de Afrikaanse samenlevingen een eigen orde, logica en schoonheid hadden, en dat hun leden (die deze onderzoekers door participierend veldwerk zeer na waren komen te staan) in principe de gelijken waren van de Europeanen. De tijd was nog niet rijp voor een militante opstelling van antropologen tegenover de heersende machten van koloniaal bestuur en koloniale ondernemingen.

THE NUER ALS BOEK

Evans-Pritchards boek *The Nuer: A description of the modes of livelihood and political institutions of a Nilotic people* (Evans-Pritchard 1940), verscheen in hetzelfde jaar als het monumentale, door Meyer Fortes en hem zelf geredigeerde werk *African Political Systems*, en nadat de auteur reeds naam had gemaakt met *Witchcraft, oracles en magic among the Azande* (Evans-Pritchard 1937). Het boek sluit in vele opzichten aan bij de thema's die ik hier boven schetste. Het is een poging om voor het eerst een wetenschappelijke studie van de Nuer te leveren, na enige onsystematische publikaties van eerdere niet-antropologische auteurs. Er is een duidelijke nadruk op de wijze waarop het materiaal werd verzameld, wat het inleidend hoofdstuk tot een der meest geciteerde passages uit de literatuur over antropologisch veldwerk maakt. Er is een betrokkenheid bij het zich ontwikkelende antropologische begrippen-apparaat; concepten worden met omzichtigheid gehanteerd en gedefinieerd, en wellicht maakt vooral de helderheid, logische consequentie en klassieke evenwichtigheid van het uitstekend opgebouwde betoog de blijvende waarde van het boek uit. *The Nuer* is aldus (Evans-Pritchard 1940: 261) een duidelijke poging om te komen tot een accumulatie van antropologische theorie van politieke organisatie. Het centrale probleem van het boek is: in hoeverre is het mogelijk is de politieke instituties van een Afrikaans volk te behandelen als vormden zij een apart orde van verschijnselen, met zo min mogelijk verwijzing naar hun verwantschappelijke en huishoudelijke patronen op het laagste, dat is te zeggen meest directe, niveau van contacten van aangezicht tot aangezicht tussen leden van dezelfde plaatselijke gemeenschap (Evans-Pritchard 1940: 261, vergelijk 190-1). Het boek is, met ander woorden, een experiment in de theorievorming ten aanzien van politieke systemen, evenzeer als een (zeer gesystematiseerde) etnografie van een bepaald volk. En ten slotte ontstond ook *The Nuer* in een koloniale context: op uitnodiging van het koloniale bestuur van Soedan.

Mede door de klassieke schoonheid van zijn taalgebruik en compositie, en door zijn hoog abstractieniveau, maar vooral toch als eerste volwaardige uitwerking van het programma van de op sociale organisatie toegespitste structureel-functionalistische antropologie volgens de Britse School, is *The Nuer* zonder enige twijfel de meest gelezen en invloedrijkste professioneel-antropologische tekst over Afrika. Het blijft het eerbiedig bekritiseerde referentiepunt van jongere generaties antropologen die zich op grond van nieuw veldwerk en nieuwe, minder formalistische theoretische bezinning blijven verwonderen over de zo onnadrukkelijke en onzichtbare, segmentaire structuurprincipes van de Nilotische samenlevingen en van andere 'hoofdschaps-loze' (acefale) groepen.¹⁵ Het boek ontbreekt in vrijwel geen inleidende studieprogramma op het gebied van de Afrikaanse antropologie, ook al bestaat (in het door burgeroorlog verscheurde Zuid-Soedan) de samenleving die erin beschreven nauwelijks meer in die vorm, en al zijn er, in de latere Nilotische antropologie, steeds kritischer geluiden te bespeuren die betwijfelen of Evans-Pritchards abstracties ooit wel dichter bij de werkelijkheid kwamen.

¹⁵ Bij voorbeeld Sigrist 19... ; Middleton & Tait 1958; Johnson 19..., 19... ; zijn vrouw 19..., 19... ; Simonse 19... ; en verwijzingen aldaar; Hutchinson 19..., 19...

De opbouw van het boek komt dadelijk uit de lijst van hoofdstukken naar voren. In de eerste twee hoofdstukken worden *'Interest in cattle'* en *'Oecology'* behandeld: de materiële basis van het maatschappelijke leven. Zonder uitdrukkelijke verwijzing daarnaar sluit de auteur hier kennelijk aan bij de Malinowski-lijn. De ecologische processen waarvan het materieel voortbestaan van de samenleving afhangt zijn in de handen van de bewoners van kleine lokale gemeenschappen, die afhankelijk van de tijd van het jaar meer of minder mensen omvatten, en die onderling samengesteld zijn uit huizen, groepjes huizen (de nederzetting, *homestead*), en ten slotte groepjes nederzettingen (de buurtschap, *'hamlet'*). Maar zelfs bij maximale grootte zijn deze lokale gemeenschappen niet in staat zichzelf volledig te verzorgen; de ecologie eist een organisatievorm die boven de lokale gemeenschappen uitgaat:

'de neiging om te migreren (zoals die in het verleden bestond), de seizoensgebonden verplaatsing van de veestapel zoals die thans wordt betracht, en daarnaast de wens om de door Dinka overvallen uitgedunde veestapel aan te vullen — dit alles draagt bij tot het politieke belang van eenheden die boven het dorpsniveau uitstijgen; om economische en militaire redenen kunnen dorpen zich immers niet zo gemakkelijk terugtrekken in een autarkische afzondering.' (Evans-Pritchard 1940: 93).¹⁶

De details van deze relatie tussen ecologie en wijdere sociale structuur worden meesterlijk beschreven in het beroemde derde hoofdstuk *'Time and Space'*. In de driedaaropvolgende hoofdstukken *'The political system'*, *'The lineage system'* en *'The age-set system'*, schetst de auteur in grote lijnen de wijdere politieke structuur die de verbindingen mogelijk maakt tussen lokale groepen. Hier is hij volledig werkzaam binnen de traditie van Radcliffe-Brown, en hij benadrukt in het voorwoord dan ook hoeveel hij aan deze te danken heeft. Hij beschrijft in dit boek uitdrukkelijk de interne structuur van die lokale groepen niet in detail: dat zal hij doen in zijn latere *Kinship and marriage among the Nuer* (Evans-Pritchard 1951), en in een hele reeks andere publikaties (vergelijk Beidelman 1974).

Het zou te ver voeren om in detail aan te geven welke vormen het wijdere politieke systeem bij de Nuer aanneemt, en welke betekenis Evans-Pritchard daarin toekent aan de stam, lineage, clan en leeftijdsklassen. Ik moet echter even stilstaan bij de rol van de bloedvete of bloedwraak. De Engelse term voor dit begrip luidt *feud*, en het wordt door Evans-Pritchard gedefinieerd als: 'een langdurige wederzijdse vijandschap tussen plaatselijke gemeenschappen binnen dezelfde stam'.¹⁷ Conflicten zijn aan de orde van de dag, en zij gaan meestal gepaard met lichamelijk geweld. Bij gewelddadig conflict binnen het dorp worden voorzorgen genomen om een dodelijke afloop te voorkomen (keuze van wapens), maar tussen verschillende dorpen komt doodslag wel voor. Er bestaat een 'morele verplichting om conflicten door bemiddeling te beslechten', om aldus verzoening te bewerkstelligen in plaats van op vergelding aan te sturen. Van de andere kant is de verplichting om de dood van een patrilinaire verwant (een andere technische term hiervoor luidt 'agnaat') te wreken een van de pijlers van de lineage-organisatie. Het instituut van de luipaardhuid-hoofdman maakt het

¹⁶ 'Evans-Pritchard 1940: 93; mijn vertaling.

¹⁷ Evans-Pritchard 1940: 150.

mogelijk deze tegenstrijdige tendenties te verzoenen en in plaats van bloedvete, verzoening tot stand te brengen. Deze hoofdmannen (andere kent de Nuer maatschappij niet) hebben geen daadwerkelijke materiële of militaire macht, geen grote autoriteit, maar wel een bijzondere rituele band met de aarde, op basis waarvan zij mensen kunnen vervloeken. Na doodslag vlucht de dader naar de hoofdman en zolang hij in diens hoede verkeert mag hij niet gedood worden. De verwanten van het slachtoffer liggen in hinderlaag voor het geval hij zich buiten de vrijplaats waagt. Inmiddels reinigt de hoofdman de dader ritueel en zet hij het verzoeningsproces in beweging: door aansporingen tot vergevingsgezindheid en door onderhandelingen over het aantal koeien dat de verwanten van de dader moeten betalen. Als dit na enige weken geregeld is, kan de dader weer naar huis vertrekken en hoewel een algemene onvrede kan blijven bestaan, zal een tegenmoord uitblijven.

Evans-Pritchard benadrukt dat hoe groter de sociale afstand tussen de betrokken groepen is, hoe geringer de kans dat het conflict op deze wijze beslecht zal worden: bloedvete kenmerkt de relaties tussen ver-verwijderde groepen, terwijl tussen zeer naburige groepen die daardoor allerlei ecologische belangen gemeen hebben, juist om die reden conflict snel uit de wereld geholpen moet worden.

Het wordt tijd over te gaan op een behandeling van de Manchesterschool en van haar stichter en leider Max Gluckman, om vervolgens deze tak van antropologie vanuit het perspectief van *The Nuer* in detail te kenschetsen.

DE MANCHESTERSCHOOL

Gluckmans proefschrift over de Zulu (zoals zovele Angelsaksische proefschriften, nooit uitgegeven), en zijn artikelen op basis van dit materiaal,¹⁸ bezorgden hem snel een zekere naam. Hij vond een baan als onderzoeker bij het in 1938 gestichte Rhodes-Livingstone Institute in Lusaka, Noord-Rhodesië (nu Zambia) in 1940. Daar startte hij zijn veldwerk in Barotseland, thans de Westelijke Provincie van Zambia. Gluckman bestudeerde er de economische en politieke structuur, en maakte als individueel onderzoeker (dus afgezien van wat hij, door theoretische stimulans en coördinatie, bijdroeg aan het werk van anderen) vooral naam door zijn studies over het Barotse rechtssysteem (*The judicial process among the Barotse*, Gluckman 1968, oorspronkelijk gepubliceerd in 1957; en: *The ideas in Barotse Jurisprudence*, Gluckman 1965).¹⁹ Al spoedig werd hij directeur van het Rhodes-Livingstone Institute, en via zijn aanstellingsbeleid, eigen publikaties, zijn grote invloed op het tijdschrift van het instituut (*Human Problems in British Central Africa/ Rhodes-Livingstone Journal*, na Zambia's onafhankelijkheid (1964) omgedoopt in *African Social Research*), en zijn geweldige inspirerende invloed op zijn medewerkers, wist hij de basis te leggen voor de

¹⁸ Vooral: Gluckman 1969 (oorspronkelijk gepubliceerd in 1940) en artikelen verschenen in het tijdschrift *Bantu Studies/ African Studies* 1940-42; zij werden later gebundeld als *Analysis of a social situation in modern Zululand* (Gluckman 1958).

¹⁹ Gluckman 1965, 1969.

latere ontwikkeling van dit instituut tot een wereldberoemd centrum van antropologisch onderzoek. Tegen het eind van de jaren 1940 nam Gluckman een onderwijsbaan aan in Oxford, spoedig daarna in Manchester. Hij bleef nauw contract houden met zijn vroegere medewerkers in Afrika, en zond zijn promovendi erheen voor onderzoek. Terwijl zijn leerlingen of vroegere medewerkers (J. Clyde Mitchell, E. Colson, R. Apthorpe, J. van Velsen en anderen) achtereenvolgens de leiding van het Rhodes-Livingstone Institute voerden, bleef er een zeer nauwe band met de Universiteit van Manchester bestaan. Er vormde zich rond Gluckman een netwerk van enthousiaste antropologen van internationale kwaliteit; via seminars, conferenties, gemeenschappelijke en individuele publikaties die steeds zeer sterk op het werk van de andere leden van de groep steunden, tekende zich vanaf circa 1950 een duidelijk uitgesproken richting af in de Britse antropologie: de Manchesterschool. Hoewel de nadruk sterk op Zuidelijk Midden-Afrika bleef liggen, werden langzaam aan ook specialisten op andere delen van de wereld binnen de kring van deze benadering getrokken: bij voorbeeld de India-kenner F.G. Bailey,²⁰ de Europeanist Ronald Frankenberg, met onderzoek in Wales,²¹ en Emrys Peters, Gluckmans opvolger in Manchester, als specialist op het Mediterrane gebied.²² Andere Manchester-onderzoekers in het Nabije Oosten waren Avner Cohen²³ en Emmanuel Marx (vergelijk Marx 1967). Een belangrijke figuur was ook Peter Worsley (die een belangrijke masterscriptie schreef over de beperkingen van het structureel-functioneel model zoals Fortes dat had toegepast op de Tallensi, vervolgens in Australië promoveerde op cargoculten, en ten slotte als hoogleraar sociologie in Manchester een belangrijk theoreticus werd van de sociologie van de ontwikkelingslanden).²⁴ Ook in andere gevallen deed zich de ontwikkeling van Afrika naar Australië/ Melanesië voor — ongetwijfeld als gevolg van de overproductie van Afrikaans materiaal, de dekolonisatie van Afrika, en het beschikbaar komen van Zuid-Oost Azië en Melanesië voor antropologisch onderzoek vanuit Australië; ook ‘Manchester’-Afrikanisten als Marwick, Kapferer, Barnes en Garbett maakten de stap naar het oosten.²⁵

De term Manchesterschool suggereert een vast geheel van uitgangspunten waaraan ieder ‘lid’ te herkennen zou zijn en die vanaf de ‘oprichting’ het werk van de leden beheerst zou hebben. Dit is natuurlijk een tamelijk irreële gedachte. Het is waar dat de groep een sterk identiteitsbesef had, tot zij vanaf het midden van de jaren 1960 verbrokkelde door onderlinge spanningen; door geografische verstrooiing van de groep, wier leden leerstoelen gingen bezetten over de hele wereld; en ten slotte door de dood van Gluckman, die nauwelijks de pensioengerechtigde leeftijd bereikt had, te Jerusalem in 1975. Het smeden van een eigen idioom van antropologische begrippen, het veelvuldig citeren uit elkaars werk met voorbijgaan vaak aan theoretische ontwikkelingen in de antropologie buiten de ‘Manchester’-

²⁰ Bailey 1957, 1969.

²¹ Frankenberg 1957, 1978.

²² Peters 1951, 1967, 1976, .

²³ Vergelijk Cohen 1965; hij werkte overigens vooral op West-Afrika.

²⁴ Worsley 19..., 19..., 19..., 19... ; WORSLEY 1957, 1956, 1961, 1956, 1970, 1967, 1984

²⁵ Vergelijk Marwick 19..., 19..., ; Kapferer 19..., 19..., 19... ; Barnes 19..., 19... ; Garbett 19..., 19...

groep, en de animositeit in bepaalde andere onderdelen van de Britse antropologie²⁶ ten aanzien van de ‘Manchester’-groep droegen sterk bij tot deze eigen identiteit. De concentratie op Bantoetalen-sprekende groepen uit Centraal en Zuidelijk Afrika droeg steeds weer dezelfde thema’s aan. Maar op een abstracter, theoretisch niveau is er een grote mate aan diversiteit en vooral aan historische ontwikkeling, waardoor ironisch genoeg Gluckmans eigen etnografische, met name rechtsantropologische werk enigszins buiten de ‘Manchester’-benadering staat; in hoofdstuk 7 van dit boek zullen wij ons met Gluckmans bijdrage tot de rechtsantropologie uitvoeriger bezighouden.

De Manchesterschool is het resultaat van de wisselwerking tussen Gluckman en zijn jongere collega’s over een groot aantal jaren. Terwijl er niet één publikatie is (bij mijn weten) die alle hoofdpunten systematisch presenteert en verbindt, zijn er vooral vier soorten bronnen waarin de meer theoretische aspecten van de ‘Manchester’-benadering naar voren komen:

- Gluckmans oorspronkelijke werk;
- de afzonderlijke monografieën van de andere leden van de Manchesterschool;
- de inleidingen, commentaren en overzichtsartikelen die met name de leidende figuren schreven over het werk van de school en van afzonderlijke leden;
- en ten slotte verzamelbundels die verscheidene leden van de school samenbrachten voor een collectieve inspanning rond een kenmerkend thema.

Laat ik deze categorieën een voor een bespreken.

Ten eerste zijn daar dus Gluckmans eigen essay-bundels en theoretische studies: *Custom and Conflict in Africa* (Gluckman 1955; de eerste uitvoerige formulering van enige van Gluckmans meest invloedrijke ideeën); *Order and Rebellion in tribal Africa* (Gluckman 1962); *Politics, law and ritual in tribal society* (Gluckman 1965).

Vervolgens moet ik de boeken noemen van de individuele andere leden van de groep, en daarvan vooral de inleidende en concluderende hoofdstukken; ik noem er slechts enkele: Clyde Mitchell, *The Yao village* (Mitchell 1956); John Barnes, *Politics in a changing society*, (Barnes 1964); Elizabeth Colson, *Marriage and the family among the Plateau Tonga*, en *The Plateau Tonga* (Colson 1958, 1960) [**voeg toe Gwembe werk**]²⁷; Max Marwick, *Sorcery in its social setting* (Marwick 1964); Ian Cunnison, *The Luapula peoples* (Cunnison 1967). Victor Turner, *Schism and continuity in an African society*, *The drums of affliction*, en *The forest of symbols* (Turner 1957, 1968, 1967); Jaap van Velsen, (een al in het begin van zijn studie uit protest tegen het koloniale beleid in Indonesië tot Brit genaturaliseerde Nederlander) *The politics of kinship* (Van Velsen 1964); Bill Watson, *Tribal cohesion in a money economy* (Watson 1958). Een volledige lijst, van boeken alleen, zou minstens drie maal zo lang worden.

Dan zijn er de voorwoorden, inleidingen, en afzonderlijke artikelen van de leden van de

²⁶ Met name Cambridge en Londen; deze animositeit is duidelijk af te lezen uit Kupers partijdige hoofdstuk over ‘Manchester’ (Kuper 1975:) [add pages])

²⁷ Zie ook haar Gwembe studies, ondernomen toen de bouw van de Kariba dam de Gwembe samenleving voorgoed onder water zou doen verswijnen: Colson 1960; Colson & Scudder 1988; Colson 1964, 1971.

groep. Vooral instructief zijn de inleidingen die de oudere leden van de groep (Gluckman, Mitchell) plachten te schrijven voor de boeken van de jongeren; bij voorbeeld Mitchell (1971) tot *Politics of kinship*.

Ten slotte zijn er de collectieve werken, waarbij uit de keuze van het thema en de kritische en stimulerende invloed van de redacteur of redacteurs een groot convergerend effect is uitgegaan op de Manchesterschool als geheel. De belangrijkste van dergelijke bundels waren: *Seven tribes of British Central Africa*, geredigeerd door Colson & Gluckman (1950) als een systematisch, etnografisch overzicht van samenlevingen in Noord-Rhodesië, Zuid-Rhodesië (het huidige Zimbabwe), Nyasaland (het huidige Malawi), en Tanganyika (het huidige Tanzania). Voorts een tweetal bundels onder redactie van Gluckman alleen: *Closed systems and open minds: The limits of naivety in social anthropology* (Gluckman 1964; over de mate waarin de antropoloog thuis moet zijn in verwante vakgebieden zoals orientalistiek, of rechten); en uit 1972 *The allocation of responsibility*, over de schuldvraag, hekserij, waarzeggerij en verwante onderwerpen in voornamelijk Afrikaanse samenlevingen (Gluckman 1972). Methodologische kwesties stonden centraal in Bill Epsteins bundel *The craft of social anthropology* (Epstein 1967), terwijl de kracht van het netwerkparadigma voor de studie van stedelijke verhoudingen in Afrika werd onderzocht in de door Clyde Mitchell (1969) geredigeerde bundel *Social networks in urban situations*.

Zo er uit dit alles al geen precies afgebakende ‘orthodoxie’ zich heeft ontwikkeld, er zijn toch een aantal kenmerken die steeds weer terugkeren.

Voor wij die behandelen is het nuttig nog even te wijzen op het feit dat niet alle onderzoek van het Rhodes-Livingstone-Instituut ook daadwerkelijk onder de ‘Manchester’-koepel werd gevangen. Er was een aanzienlijke hoeveelheid landbouwkundig en voedingsonderzoek, dat zich nauwelijks leende voor een revolutionaire visie op sociale relaties. Onder de antropologen in engere zin waren er die in senioriteit niet of nauwelijks voor Gluckman onderdelen, en die inspirerende collega’s in plaats van leerlingen van hem waren: Colson, Holleman (19..., 19...), Cunnison. Als het werk van laatstgenoemden al ‘Manchester’-achtige trekken vertoont dan is dat vooral indirect: omdat die trekken kenmerkende aspecten van de Zuidelijk-Middenafrikaanse samenlevingen deden uitkomen, die ook door ervaren niet-‘Manchester’-antropologen nauwelijks over het hoofd gezien konden worden.

Het centrale thema van ‘Manchester’, op gemakkelijk aansprekende wijze uiteengezet in Gluckmans *Custom and conflict*, is dat de maatschappelijke orde precair en innerlijk tegenstrijdig is. Integratie en continuïteit mogen niet, zoals bij het klassieke functionalisme, als vanzelfsprekend worden aangenomen. Veeleer gaat het erom te laten zien hoe, niet ondanks maar dankzij alle inwendige tegenspraak, — binnen, en tussen, waarden, normen, rollen, strevingen, machtsrelaties — toch een minimum aan orde tot stand komt.

De Manchesterschool is een poging een geheel van systematische benaderingen voor dit centrale probleem te ontwerpen. Wij moeten daarbij bedenken dat onderkenning van het probleem op zich nauwelijks een uitvinding van Gluckman en de zijnen te noemen is: in feite gaan de hele sociologie en antropologie over niets anders. Dit thema lag al aan de basis van de wetenschappelijke inspiratie van klassieke sociale wetenschappers als Durkheim, Pareto

en Marx,²⁸ en zoals Talcott Parsons (1937) heeft betoogd gaat de bezinning op dit probleem minstens terug op de zeventiende-eeuwse filosoof Hobbes (19...).²⁹ Maar, zoals wij nu zullen zien, het kenmerkende van de Manchesterschool is dat zij ten aanzien van dit probleem specifieke antwoorden heeft opgeleverd die eminent toepasbaar zijn op, en inzicht geven in, de kleinschalige sociale verbanden waarmee wij als antropologen ons gewoonlijk bezighouden.

De antwoorden die ‘Manchester’ gaf waren destijds echter niet alleen nieuw, maar revolutionair, en zij hebben nog weinig van hun actualiteit verloren.

THE NUER EN DE MANCHESTERSCHOOL

In menig opzicht kan de Manchesterschool gelden als een voortzetting van de inspiratie van Evans-Pritchards werk. De historische verbinding via Gluckmans jaren in Oxford (Evans-Pritchard noemt hem in het voorwoord van *The Nuer* als een belangrijke gesprekspartner bij het concipiëren van dat boek), en de grote invloed van Evans-Pritchard op de Britse antropologie in het algemeen, hebben hieraan bijgedragen. Een boekje van Evans-Pritchard (*Some aspects of kinship and marriage among the Nuer* (Evans-Pritchard 1945), voorstudie voor het latere, vrijwel gelijknamige *Kinship and marriage among the Nuer* (Oxford University Press; Evans-Pritchard 1951) werd in de reeks van het Rhodes-Livingstone Institute gepubliceerd, nadat Gluckman een eerdere versie in artikelvorm van Evans-Pritchards betoog al in 1950 als belangrijkste inspiratie van zijn eigen benadering van Lozi verwantschap had aangemerkt (Gluckman 1950: 166, n. 1; Evans Pritchard 1938, 1945).

Het is opvallend dat de Manchesterschool zich meer dan met de Nuer studies, verbonden ziet met een ander hoofdwerk van Evans-Pritchard (1937): *Witchcraft, oracles and magic among the Azande*, waar de dynamiek van sociale beheersing, interpersoonlijke relaties en ritueel, tegen de achtergrond van een morele orde, op een veel concreter, minder abstracte en geschematiseerde wijze naar voren komt dan in *The Nuer*. Zo wijdde de Manchesterschool onder redactie van Max Gluckman een Festschrift aan Evans-Pritchard, *The Allocation of Responsibility* (Gluckman 1972), waarin per hoofdstuk de hoofdthema's uit het Azande boek worden opgenomen en uitgewerkt in een andere etnografische context. Een dergelijke eer is, vanuit ‘Manchester’, *The Nuer* nooit te beurt gevallen.

Ook verder geldt dat, voor zover ‘Manchester’ zich met religie heeft beziggehouden, daarin de inspiratie van het Azande materiaal veel groter was dan dat van het Nuer materiaal — ook al wijdde Evans-Pritchard ook aan dat laatste een grote religieus-antropologische monografie (Evans-Pritchard 19... [**Nuer religión**] . Maar eigenlijk was de belangstelling van ‘Manchester’ overwegend gericht niet op religie maar op andere institutionele complexen van de samenleving: op recht, traditioneel leiderschap, verwantschap, politiek. In zijn

²⁸ Durkheim 19..., 19... ; Pareto 19... ; Marx 19...

²⁹ Hobbes 1962.

baanbrekende belangstelling voor het onderwerp ‘religie’ heeft Victor Turner³⁰ zich binnen Manchester steeds een buitenbeentje getoond, en ook al bleef hij ‘Manchester’ trouw door (naar analogie met het daarin benadrukte ‘sociale proces’; zie verder) te spreken van het ‘rituele proces’, zijn uitwerking op het gebied van symboliek, waarzeggerij, *communitas*, *contra-structuur*, betekende dat hij wereldfaam verwierf juist naarmate hij zich, begripsmatig en geografisch, steeds meer van ‘Manchester’ verwijderde. En ook in het nauw met ‘Manchester’ geassocieerde, omvangrijke werk op het gebied van de Zuidelijk-Afrikaanse territoriale culten³¹ is nauwelijks in de hoofdstroom van ‘Manchester’: het legt nadruk op de circulatie van mensen en goederen in het kader van deze culten waardoor plaatselijke sociale structuren worden doorkruist en grote gebieden een cultisch net van relaties krijgen opgelegd, en benadrukt aldus eerder structuur dan historiciteit — anders dan in Manchesterschoolkringen gebruikelijk.

Als echter *The Nuer* een indrukwekkend experiment is in de theorievorming ten aanzien van politieke systemen, dan is dit een lijn die in ‘Manchester’ een zeer vruchtbare voortzetting verkregen heeft. Zozeer vormen macht, groepsrelaties, conflict, conflictregulatie en structurele spanningen een centraal probleemveld van de ‘Manchester’-groep, dat men soms uit hun werken de indruk krijgt alsof de antropologie, en de menselijke samenleving die haar studie-object vormt, over niets anders gaat dan over deze thema’s. In het formuleren van theoretische inzichten op dit gebied grijpt de Manchesterschool dan ook steeds weer terug naar het standaardvoorbeeld van *The Nuer*.³²

Op één punt is de Manchesterschool uitdrukkelijk de polemieken aangaan met Evans-Pritchards analyse van het politieke systeem van de Nuer: ten aanzien van de interpretatie van de bloedvete. Onbevredigd door de analyse in *The Nuer*, betoogde Gluckman (1955: hoofdstuk 1) dat wij pas werkelijk de dynamiek van het verzoeningsproces hebben leren begrijpen uit Elizabeth Colsons studie over de ‘Sociale beheersing van wraakneming in de samenleving van de Plateau Tonga’.³³ Volgens beide ‘Manchester’-auteurs zou de sleutel tot het begrijpen van de bloedvete en haar verzoening liggen niet in de overlappende ecologische belangen van de strijdende groepen, maar in *sociale* relaties, met name in de tegenstrijdige loyaliteit (*conflicting loyalty*) van personen die met de strijdende partijen gelijkmatig gebonden zouden zijn, met name door affinale (= huwelijks-) relaties. Ten gevolge van clan-exogamie is de gehele lokale gemeenschap, zowel bij de Nuer als bij de Zambiaanse Tonga, doorweven met een netwerk van affinale relaties. Een uitbarsting van conflict, met name in het geval van doodslag, brengt een aantal individuen in een situatie waar hun affinale en bloedverwantschapsrelaties hen tot twee kampen tegelijk trachten te mobiliseren. Het is duidelijk in hun voordeel om hun rolconflict op te lossen door te trachten het conflict uit de wereld te helpen: door de institutionele mogelijkheden tot verzoening (herstelbetalingen) in

³⁰ Turner 1961, 1966, 1968a (1957), 1968b, 197...

³¹ Vergelijk Werbner 1977, 1989; Fry 1975; Garbett 19..., 19...; Schoffeleers 1978; Van Binsbergen 1981; Lan 1985; als achtergrond ook Van Binsbergen & Schoffeleers 1985.

³² Bij voorbeeld Gluckman 1965, 1971 [ideas] passim; Bailey 1969: 31, 34, 35, 56; Marx 1972: 281f.

³³ Colson, ‘Social control van vengeance in Plateau Tonga society’, in: Colson 1960: 102-121; vergelijk Gluckmans hoofdstuk ‘The peace in the feud’, in Gluckman 1955.

werking te zetten en hun invloed op beide partijen aan te wenden ter demping van het conflict.

Dit lijkt detailkritiek, die het wezen van Evans-Pritchards benadering niet zou behoeven aan te tasten en die zeer wel lijkt te stroken met wat deze laatste aan concreet etnografisch materiaal aanreikt. Maar de implicaties van deze kritiek van de kant van de Manchesterschool reiken verder: zij suggereren een volstrekt andere stellingname ten aanzien van het fundamentele probleem van *The Nuer*, de relatie tussen politieke orde en andere aspecten van de samenleving, met name waarin de politieke orde zich als afzonderlijk domein aftekent. Evans-Pritchard trachtte de politieke orde te isoleren binnen het geheel van institutionele patronen van de samenleving, en grijpt voor verklaringen naar *buiten* de samenleving, naar de ecologie. Maar als inderdaad een centrale institutie in het politieke systeem, de bloedvete en haar verzoening, direct van affinale relaties afhangt, met andere woorden zich realiseert in de sfeer van verwantschappelijke relaties binnen de plaatselijke gemeenschap, dan lijkt die scheiding van institutionele domeinen nauwelijks zinvol meer. Voor de Manchesterschool geldt dan ook: '*politiek is overal*'. En bij het bestuderen van kleinschalige gemeenschappen zonder hoofdschap of zeer effectief centraal gezag, betekent dit dat de basis van het politieke proces niet gezocht moet worden in de prachtige, abstracte organisatie-schema's van vele mensen omvattende groepen, maar in de dynamiek van macht en transactie op de laagste niveau.

Inmiddels heb ik echter de concrete uitspraken van leden van de Manchesterschool over *The Nuer* achter ons gelaten, en ben ik begonnen om aan de hand van algemene uitgangspunten van de Manchesterschool een mogelijke kritiek op *The Nuer* te formuleren die de Manchesterschool zelf, in geschrifte, nooit onder woorden gebracht heeft.

HOE DE MANCHESTERSCHOOL DE NUER SAMENLEVING GEANALYSEERD ZOU HEBBEN

Wij komen nu toe aan het gedachte-experiment dat ik in het begin van dit hoofdstuk aankondigde. Hierboven heb ik de voornaamste expliciete confrontaties tussen de Manchesterschool en *The Nuer* weergegeven. Gezien echter de algemene principes van de 'Manchester'-benadering is op een aantal punten een veel fundamentele kritiek mogelijk, die echter nooit geleverd is.

Minstens twee redenen kunnen hiervoor worden aangegeven: het ontbreken van een expliciete formulering van het geheel van basisprincipes die samen de Manchesterschool zouden afbakenen; en vervolgens de gevoelsband tussen de Manchesterschool en Evans-Pritchard, waardoor echt fundamentele kritiek moeilijk geuit kon worden. Wat ik hier nu wil doen is enigszins systematisch de hoofdpunten van de Manchesterschool nagaan, en die doortrekken tot een kritiek op *The Nuer*. Het volgende is niet zozeer mijn eigen kritiek op *The Nuer* maar wat ik meen dat de Manchesterschool, gezien haar oriëntatie, aan kritiek had kunnen formuleren; ik zal tegelijk van de gelegenheid gebruik maken ook de 'Manchester'-positie, hoezeer ik die ook bewonder, toch wat te relativieren. Het belangrijkste doel is om,

juist door de contrastwerking, duidelijk te laten zien wat ‘Manchester’ was.

Zoals gezegd, is het centrale probleem van de Manchesterschool de vraag naar de aard, de factoren en de dynamiek van de maatschappelijke orde, vanuit een sterk politieke invalshoek, dat wil zeggen een waarin de details van machtsvorming en machtsuitoefening centraal staan.

ecologie

Bij het zoeken naar antwoorden op deze vraag is het opvallend dat de Manchesterschool consequent de ecologische aspecten over het hoofd ziet. In Gluckmans eerste Barotse veldwerk, zoals neergelegd in zijn *Economy of the Central Barotse Plain* (Gluckman 1967 (oorspronkelijk gepubliceerd in 1941)) werd hieraan nog aandacht besteed, maar in zijn latere etnografische werk, zijn theoretische beschouwingen, en in het werk van de andere leden van de Manchesterschool, wordt de ecologische basis van de maatschappij voor kennisgeving aangenomen, zonder zelf het voorwerp te worden van minutieuze analyse. Dit is bepaald een van de grote tekortkomingen van de Manchesterschool, en zij steekt scherp af, niet alleen bij de ecologische oriëntatie van de vroegste professionele antropologie van Zambia (die van Audrey Richards, 1939), maar ook bij Evans-Pritchards trefzekere benadering van ecologie juist in *The Nuer*. Ironisch moet ik dus beginnen met de Manchesterschool te kritiseren vanuit *The Nuer*, in plaats van andersom!

‘custom’ en verwantschap

Een antwoord dat de Manchesterschool aanvankelijk aanreikte voor het begrijpen van de maatschappelijke orde is het begrip *custom*, een begrip dat ongeveer de lading dekt die in de Amerikaanse en continentaal-Europese antropologie met *cultuur* wordt aangeduid. Vooral in Gluckmans vroege werk (minstens tot en met *Custom and Conflict*, Gluckman 1955) wordt aan *custom* een grote, nogal autonome rol toegekend in de maatschappij. Het is het geheel van normen en waarden dat door alle leden van de maatschappij gedragen wordt, dat door het rechtssysteem maar ook door informele sociale beheersing en ritueel ondersteund wordt, en dat richting geeft aan interactieprocessen. Deze aanvankelijke positie verschilt nauwelijks van die in de klassieke Britse antropologie. Het is pas bij de latere leden van de Manchesterschool dat deze ideologische component van de maatschappelijke structuur meer betrokken wordt op de rest van wat zich in de maatschappij afspeelt. In het werk van Victor Turner (vooral *Schism and continuity*; Turner 1957) en Jaap van Velsen (*Politics of kinship*; Van Velsen 1971, oorspronkelijk uitgegeven 1964, op grond van een proefschrift verdedigd in 1957) wordt sterk het afhankelijke karakter van het *custom* van een bepaalde groep benadrukt. Normen en waarden vormen voor deze auteurs niet langer de vaste, onbuigzame regie-aanwijzingen op basis waarvan het maatschappelijke spel gespeeld wordt, maar zij blijken uiterst flexibel en manipuleerbaar te zijn. Deze auteurs neigen er zelfs toe normen en waarden zoals zij in bepaalde concrete situaties binnen het maatschappelijk proces van een

groep aan de orde komen, op te vatten als het afhankelijke resultaat van politieke manipulatieprocessen binnen die groep. Aangezien verwantschap het voornaamste idioom vormt waarbinnen leden van Zuidelijk Midden-Afrikaanse maatschappijen hun eigen maatschappij bezien, grijpt deze gewijzigde interpretatie ten aanzien van *custom* in de Manchesterschool vooral aan op de interpretatie van verwantschap. Verwantschapsrelaties, -termen, -rollen, worden niet meer opgevat als vaste elementen die een bepaald gedrag en een bepaalde groepsstructuur dwingend voorschrijven, maar vooral als één van de vele mogelijkheden waarlangs individuen kunnen trachten claims te doen gelden op andere individuen. Met andere woorden, verwantschap definieert niet zozeer de totale morele orde van een maatschappij, met directe voorspelbare implicaties voor daadwerkelijk individueel gedrag; verwantschap levert, in plaats daarvan, slechts één van de mogelijke recruteringsprincipes binnen een micro-politiek proces, waarin de strijd van oudere dorpsleden om macht, eervolle titels (hoofdschap) en volgelingen de hoofdtoon voert. Verwantschappelijke claims kunnen gehonoreerd worden als dit strookt met het eigenbelang van de betrokkenen — maar even vaak worden die claims genegeerd. Wat er feitelijk gebeurt in iedere concrete situatie is afhankelijk niet van verwantschapsnormen maar van het onderliggende, in zijn details steeds uniek-historische micro-politieke proces, dat vooral in conflicten en in de rituele neerslag van conflict zijn vorm krijgt.

Dit is een volstrekt andere benadering van verwantschap als in *The Nuer*. Evans-Pritchard zwijgt met name over de concrete dynamiek van machtsrelaties binnen de schijnbaar door verwantschap gedefinieerde lokale gemeenschappen; met voorbijzien aan specifieke situaties en de actoren daarbinnen (wij komen geen individuele, met name genoemde mensen tegen in *The Nuer*) levert hij een abstracte beschrijving van het verwantschapssysteem zonder aan te tonen dat het in feite ook zo werkt, en waarom.

Maar hoewel deze kritiek vanuit de Manchesterschool gerechtvaardigd lijkt (zij is trouwens op vele andere klassieke etnografieën minstens evenzeer van toepassing als op *The Nuer*) moeten wij ons inmiddels toch gaan afvragen of aan die manipulaties van het normatieve en waarde-systeem geen grenzen bestaan. Is er toch geen kleine kern van fundamentele uitgangspunten binnen een samenleving, die zo geïnternaliseerd en zo fundamenteel is dat manipulatie ervan onmogelijk is — zelfs in de maatschappijen die Turner en Van Velsen bestudeerden en ook bij de Nuer?

groepsindeling als vorm van sociale organisatie

Vanuit de politieke invalshoek is een eerste stap in het begrijpen van de maatschappelijke orde, zowel bij Evans-Pritchard als bij de Manchesterschool, het verkennen van de relevante groepen of categorieën waarin de maatschappij is opgedeeld: lokale groepen, verwantschapsgroepen, politieke partijen etc.

Participanten hebben in elke maatschappij uitdrukkelijke denkbeelden over de indeling van hun eigen maatschappij; desgevraagd zullen zij de antropoloog inlichten over deze denkbeelden, verklaren tot welke groepen zij zelf behoren etc. De politieke analyse in *The Nuer* bestaat vooral uit het beschrijven van deze groepsindelingen (stam, clan/ lineage,

leeftijdsgroep), en laten zien, hoe het sociale leven van de Nuer vorm krijgt binnen deze groepen in hun onderlinge samenhang.

Maar die uitdrukkelijke, bewuste structuur is natuurlijk nooit het hele verhaal. Daarom is naast formele interviews waar leden van de samenleving de uiterlijke, ideale structuur beschrijven, ook participerende observatie over langere tijd en in een veelheid van situaties (waaronder vooral ook: conflictsituaties) noodzakelijk: alleen zo komt men echter informele, impliciete, of zich aan het bewustzijn van de actoren onttrekkende, achterliggende structuurprincipes van het maatschappelijk proces ter plaatse. Het is dan belangrijk te beseffen dat het hier vooral om onderhandelingsprincipes gaat, om slechts normatieve *aanzetten* die in het sociale proces zelf onder de persoonlijke en historische, accumulerende invloed van de wilsdaden van de actoren en van toevallige factoren worden ingebracht en op zich onderwerp van onderhandeling en conflict vormen. En zelfs daarmee kunnen wij niet volstaan: de dynamiek van een samenleving wordt niet alleen door interne processen bepaald maar ook door economische, politieke, culturele en religieuze factoren op regionale, nationale en internationale niveaus, die vaak veel beter van buiten te plaatselijke samenleving zijn te bestuderen. Dat laatste kan dan bij voorbeeld geschieden aan de hand van documentaire bronnen, overheidsdossiers, statistieken, wetteksten, krante-artikelen, interviews met sleutelactoren zoals politici en ambtenaren, etc.

Absoluut bepalend voor *The Nuer* is het model van de unilineaire segmentaire lineage: zoals wij in hoofdstuk 1 gezien hebben, het voornaamste gereedschap dat de antropologie van de jaren 1930 en 1940 ontwikkeld heeft voor de analyse van Afrikaanse politieke systemen, en zelfs in het algemeen van Afrikaanse maatschappijen. Evans-Pritchard is de eerste geweest die aan dit model een duidelijke formulering gegeven heeft, en hij heeft aldus grote invloed gehad op Fortes. Directe kritiek op Evans-Pritchard ontwijkend, betoogde Gluckman reeds in 1950, in zijn inleiding bij het eerste, gestencilde produkt van het eerste Zambiaanse veldwerk van de eerste leerlingen van wat spoedig de Manchesterschool zou heten (Gluckman 1950; Barnes & Mitchell 1950), dat het klassieke schema van de unilineaire segmentaire lineage althans in Zuidelijk Midden-Afrika niet van toepassing was. Hij ging nog niet zover te beweren dat het ook wel niet van toepassing zou zijn op de maatschappijen waarvoor het in eerste instantie geformuleerd was: de Nuer en de Tallensi. Deze stap zou een ander lid van de Manchesterschool, onder uitdrukkelijke invloed van Gluckman, wel zetten: Peter Worsley in zijn radicale, in wezen marxistische kritiek op Fortes. Met deze magistersscriptie won hij de destijds felbegeerde Curl-prijs en daarmee verdiende hij publikatie in het prestigieuze *Journal of the Royal Anthropological Institute* (Worsley 1956). Hij betoogde dat Fortes' beschrijving van de Tallensi maatschappij in termen van een segmentair lineage-model onaanvaardbaar was als een objectieve antropologische analyse. Het zou daarentegen louter een model zijn zoals het in het hoofd van de participanten bestaat, een (door Fortes te veel benadrukte) ideologie die de participanten (en Fortes) zouden projecteren op een sociaal systeem waarvan de werkelijke dynamiek elders gezocht moet worden: niet in de segmentaire relaties tussen grote groepen, maar in de politieke en economische micro-processen van de Tallensi erven, de arbeidsverdeling, relaties tussen de generaties, streven naar individuele autonomie etc. De antropoloog moet enerzijds de ideologie beschrijven; maar vervolgens moet hij zich losmaken van het gezichtspunt van de participanten, trachten ook de ideologie

zelf sociaal-wetenschappelijk te verklaren, en dit zal hem de ogen openen voor sociale mechanismen en processen die hij als wetenschapper kan beschrijven onverschillig of te participanten er zich zelf bewust van zijn of niet. Jaren later werd hetzelfde beweerd door Emrys Peters in zijn herinterpretatie van het tot dan toe, ook door hem zelf, in termen van unilineaire segmentatie beschreven politieke systeem van de Libysche Bedoeïenen (Peters 1967, vergelijk Peters 1951, 1960, 1976). Het segmentaire lineage-model, zo bepalend voor Evans-Pritchards poging om de politieke orde als afzonderlijk systeem van bovenlokale relaties te beschrijven, is vanuit de Manchesterschool eigenlijk onaanvaardbaar.

De Manchesterschool ontkent uiteraard niet de betekenis van groepsvorming voor het sociale leven, maar met haar nadruk op manipulatie en afhankelijkheid van het politieke proces op een bepaald tijdstip, ziet zij die groepsvorming veel minder als automatisch en voorspelbaar, en hecht zij geringe waarde aan prachtige schema's zoals unilineaire segmentatie. Een fundamenteel inzicht in een kenmerkend boek als Jaap van Velsens *Politics of kinship* is hoe, afhankelijk van de aard van het probleem en de fase in een micro-politiek conflict, zich rond een individu steeds andere groepen van solidaire verwanten formeren, ieder met zijn eigen, steeds verschuivende, claims en eigenbelang, ten opzichte van dat individu; met andere woorden, groepsindeling is een functie van het sociale proces, en niet andersom (cf. Bailey 19...[strategems] ; Boissevain 1968 [quasigroups]). Wij missen het etnografische materiaal om te bepalen of dit inzicht inderdaad ook van toepassing is op de Nuer samenleving in Evans-Pritchards tijd; maar het lijkt niet onwaarschijnlijk. In dat geval zouden de indelingen in stammen, clans en lineages een abstract, algemeen schema vormen waarmee participanten misschien wel de grote trekken van hun maatschappijstructuur kunnen aangeven en voor zichzelf begrijpelijk maken — maar de feitelijke formering van groepen (in de vorm van effectieve politieke facties) in concrete conflicten zou primair afhankelijk zijn van factoren in de micro-sfeer van feitelijk politiek en economisch gedrag. De groepsindelingsschema's zouden steeds aangepast moeten worden naarmate de onderliggende politieke relaties veranderen. Er zijn aanwijzingen in de boven aangehaalde, meer recente Nuer literatuur, dat dit laatste inderdaad het geval is.

groepsindelingen en conflict

Groepsindelingen, op welke wijze ook tot stand gekomen, overlappen. Ieder individu behoort tegelijkertijd tot een aantal groepen of categorieën waarvan de leden een claim op hem zullen doen gelden, en deze claims zullen vaak tegenstrijdig zijn. Individuen krijgen zo rolconflicten te verwerken, waarmee zij in feite de knooppunten vormen tussen de verschillende groepsindelingen binnen de maatschappij. Iedere sociale situatie, ieder lid van de maatschappij is aan diepgaande spanningen onderworpen, die (aangezien de verschillende in een individu samenkomende groepen samen de maatschappij vormen) aan de basis liggen van de maatschappelijke orde. In het concrete sociale proces van interacties en transacties komen deze ingebouwde spanningen en scheidslijnen aan de oppervlakte; uit de noodzaak om deze spanningen op te lossen rijst een patroon van relaties en afhankelijkheid, dat direct gebaseerd is op conflict. Conflict is niet een betreurenswaardig bijverschijnsel van de maatschappelijke

orde, een uit te bannen schoonheidsfout, maar de voornaamste integratiebasis van de maatschappij (Gluckman 1955; Coser 1956). Dit punt, en het fundamentele verschil met de opvatting van Evans-Pritchard in *The Nuer* kan goed geïllustreerd worden aan de hand van de boven samengevatte analyse van de bloedvete.

het sociale proces en de etnografische methode

Als het wezen van de maatschappelijke orde vooral op micro-niveau gezocht moet worden, dan vraagt dit om een nieuwe methode voor antropologisch veldwerk en rapportage. Wat er concreet in een maatschappij gebeurt: interacties, ruzies, samenwerking, etc. tussen zeer bepaalde individuele leden, dient niet langer als ‘*apt illustration*’, als pakkende illustratie, van een abstracte orde waarvan die concrete gevallen louter willekeurige voorbeelden zijn. Neen, de maatschappelijke orde is niets anders dan het geheel van al die concrete interacties. In de concrete gevallen komen de fundamentele tegenstellingen en ingebouwde conflicten van het maatschappelijke patroon naar boven — maar die abstractere structurele principes bestaan slechts in en door de concrete gevallen. Een van de belangrijkste verworvenheden van de Manchesterschool is daarom een herwaardering van individuele ‘gevallen’ (Engels: *cases*) in de antropologische analyse (Gluckman, 1961; Van Velsen 1967). Met grote precisie worden over jarenlange perioden de ontwikkeling van het relatiepatroon en van de informele machtsverhoudingen rond sleutelinformanten nagegaan, en dit materiaal levert, veel meer dan uitspraken van informanten over normen en waarden, de bouwstenen voor de antropologische analyse binnen de Manchesterschool. Een grote hoeveelheid biografische details, en uitvoerige presentatie van de sociale relaties tussen de sleutelfiguren en vele anderen in hun omgeving geeft een overtuigend (zij het dikwijls onleesbaar!) verslag van de ontwikkeling van het sociale proces en van de belangrijkste principes daarin.

Het vertellen, met veel details en achtergronden, van wat precies de opeenvolging van specifieke gebeurtenissen rond de sleutelfiguren of protagonisten in de ‘sociale drama’s’ is geweest, betekent een anecdotische of narratieve opstelling die de (niet uit onveranderlijke structuurprincipes te voorspellen) *historiciteit* van het sociale proces als belangrijk verklaringsprincipe opvoert naast de meer permanente sociale structuur waardoor het sociale drama wordt geïnspireerd, begrensd en zo mede bepaald, namelijk in een onderhandelingsproces tussen de hoofdfiguren, waarin zij selectief en situationeel een keuze maken uit voorhanden, tegenstrijdige, structurende principes, die vaak in uitdrukkelijke inheemse mondelinge teksten (concepten, rechtsregels, spreekwoorden) zijn samengebond. Het sociale proces kent, in de tijd, een unieke opeenstapeling van ieder op zich voorspelbare effecten waarin niettemin structurele elementen geleverd worden doordat actoren de variatiebreedte en institutioneel gegeven alternatieven van hun gedrag op empirisch vast te stellen wijze toetsen en benutten.

Netwerkanalyse³⁴ levert voorts formele, vaak wiskundige methoden om dit sociale proces zeer nauwkeurig in kaart te brengen, juist in verband met de verdeling van, en competitie

³⁴ Mitchell 1967, 1969; Boissevain & Mitchell 1973.

over, macht. Vergeleken hiermee is de benadering van het etnografisch materiaal in *The Nuer*, hoe elegant en subliem van stijl ook, veel te schetsmatig, abstract en generaliserend. Evans-Pritchard had eenvoudig nog niet de etnografische methode om de dynamiek van het sociale en politieke proces te beschrijven in al zijn wisselende, onvoorspelbare, slechts uit de micro-geschiedenis van machtsprocessen te verstaan, grilligheid; en die achtte hij eigenlijk ook niet nodig, omdat hij achter de chaos van concrete sociale gebeurtenissen de verlossende abstracte permanentie van een vaste institutionele structuur projecteerde. ‘Manchester’ daarentegen richtte zich vooral op de concrete sociale gebeurtenissen, in het geloof dat daar veel meer dan in een geabstraheerde formele sociale structuur de sleutel tot de maatschappelijke orde ligt.

Van de andere kant is er in de ‘Manchester’-benadering het gevaar dat de antropoloog blijft steken in een al te precieze, al te concrete beschrijving van een klein aantal informanten, een familieroman in wetenschappelijk jargon zonder generaliseerbare conclusies, maar ook zonder de schoonheid die de beste familieromans kenmerkt.

DE UITDAGING VAN DE STEDELIJKE SAMENLEVING EN VAN DE KOLONIALE SITUATIE

The Nuer is in alle opzichten het produkt van een antropoloog voor wie de koloniale situatie onontkoombaar was, en die werken als antropoloog voor het Britse koloniale bestuur in Noord-Oost-Afrika als de gewoonste zaak van de wereld beschouwde. Het boek is een bijdrage tot de antropologie van het Afrika van de dorpen, en beschrijft de situatie in de jaren 1930 alsof de koloniale staat en intercontinentale economische verhoudingen er niet toe doen en voor de Nuer eigenlijk niet bestaan. De ‘Manchester’-houding, overwegend enige decennia later en gericht op een deel van Afrika dat veel meer door koloniaal bestuur, moderne industrie en verstedelijking was aangeraakt, week van Evans-Pritchards positie zeer sterk af en toonde een verdere fase in de ontwikkeling die de Afrikanistische antropologie moest ondergaan om, zowel wat theoretische en methodologische bagage betreft, als naar politieke standpuntbepaling (het afleggen van koloniale trekken), de uitdaging van een vanaf het eind van de jaren 1950 in snel tempo dekoloniserend Afrika aan te kunnen.

‘Manchester’ was in hoge mate politiek bewust, en kritisch ten aanzien van de koloniale situatie. Gluckmans krachtige en veeleisende persoonlijkheid, en het gezamenlijk, door Gluckman dwingend opgelegd, volgen van de ups en downs van de voetbalclub *Manchester United* (is er een beter symbool van schoolvorming denkbaar?) in de Britse nationale competitie was niet het enige buiten-wetenschappelijke bindmiddel van de school. Velen waren overtuigde aanhangers van een militant marxisme en als zodanig lid van de Britse communistische partij. Men kan zich voorstellen dat dergelijke antropologen in het koloniale Afrika van kort na de Tweede Wereldoorlog bepaald gewantrouwd werden. In die tijd werd de roep om dekolonisering al sterker. India, Pakistan en Indonesië, onafhankelijk geworden tegen het eind van de jaren 1940, vormden lichtende voorbeelden waren voor het Afrikaanse onafhankelijkheidsstreven. In het economisch leven betekende de koloniale situatie dat de

meerderheid van de inwoners van de koloniën, de Afrikanen, nauwelijks iets te zeggen hadden over de (dan ook bijzonder slechte) voorwaarden waaronder zij hun arbeidskracht konden verkopen aan mijnen, grootschalige boerderijen, fabrieken, en als huisbedienden. Het marxisme was zoals bekend ontstaan uit een analyse van Westeuropese arbeidsverhoudingen in de negentiende eeuw, het had een perspectief op imperialisme trachten te ontwikkelen, en het was, veel beter dan de toenmalige antropologie toegerust om de koloniale situatie, en de stedelijke arbeidssituatie die zij in het leven had geroepen, te problematiseren.³⁵ Ook inspireerde de internationale arbeidersbeweging modellen voor collectieve onderhandeling die bijdroegen om de koloniale arbeidsverhoudingen te verbeteren (Epstein 1958) en meer in het algemeen de koloniale situatie te beëindigen.

Historisch kende Zuidelijk Midden-Afrika geen steden vóór de vestiging van de koloniale staat en de kapitalistische produktiewijze; maar vanaf dat moment namen de steden (naar uiterlijk, organisatiestructuur en cultuur zo afwijkend van de dorpsamenlevingen die het stereotiepe studieterrein van de klassieke antropologie gevormd hadden) zeer snel in aantal en omvang toe. Stedelijk onderzoek was vanaf het begin een van de aandachtspunten van het Rhodes-Livingstone-onderzoek, en *The economics of detribalisation*, het boek dat Geoffrey Wilson en zijn vrouw Monica Wilson-Hunter schreven over de stad Kabwe bleef lang een inspiratiebron voor stedelijk onderzoek in Afrika (Wilson & Wilson 1968, oorspronkelijk gepubliceerd 1942). Na vingeroefeningen in Lamba dorpen onder de rook van de Koperstreek, en zijn eerste grote veldwerk onder de Yao in Malawi, legde Clyde Mitchell (1955, 1956, 1960, 1965, 1969, 1970, 1974) zich volledig toe op het begrijpen van etnische processen in de mijnsteden van Zambia. Parallel hiermee koos Bill Epstein de ontwikkeling van een arbeidersbewustzijn onder de Afrikaanse werknemers in die industriële situatie als onderwerp voor zijn eerste grote onderzoek, in het verlengde waarvan hij zich toelegde op begrijpen van identiteit en verwantschap in de stad (Epstein 1958, 1967, 1978, 1981). Het meest opvallende van deze studies is dat zij een Afrikaanse sociale context beschrijven waaruit de onmiskenbare Europese medespelers (die de kaderfuncties in de industrie vervulden) niet langer waren weggecensureerd door de (zelf echter nog steeds onzichtbare) antropoloog. Het grote voorbeeld hier was Gluckmans (1958) *Analysis of a social situation in modern Zululand* (oorspronkelijk gepubliceerd in 1940-1942). Het zoeken was naar een analysemodel dat kon omgaan zowel met de grote cultuurverschillen en gebrek aan communicatie dat tussen de diverse sectoren van de koloniale samenleving bestond, als met hun onderlinge betrokkenheid, niet alleen in industriële taken maar ook in het hanteren van een gemeenschappelijk systeem van status en klasse en het zich verlaten op dezelfde precare, maar toch min of meer werkzame, sociale orde binnen de koloniale samenleving; buiten Zuidelijk Afrika zien wij dezelfde onderzoeksvraag bij voorbeeld in het werk van Furnivall 19...[**check -II-**] en van de grote Nederlandse niet-westers socioloog Wertheim (19...; 19...over de koloniale samenleving in het voormalige Nederlands-Indië. Ten aanzien van de sociale en culturele verhoudingen binnen de categorie van Afrikaanse stedelingen rezen analytische vragen waarop de studie van sociale organisatie in een dorpsituatie geen antwoord bood: hoe interageerden stedelijke arbeiders, op het werk en in hun vrije tijd, in de

³⁵ Marx [kapital] ; Lenin [Imperialisme]

typische situatie dat zij hun verwanten overwegend achter zich hadden gelaten in hun dorp van herkomst, en als collega's, burens, drinkebroers en kerkgenoten zich moesten behelpen met vreemden met vaak een andere cultuur, etnische identiteit en taal. Etniciteit, niet als uitdrukking van een vermeend onontkoombare culturele bagage die de trekarbeider uit het platteland had meegebracht maar als een creatief categorieënsysteem voor de indeling en mobilisering van stedelijke contacten; individuele netwerken in plaats van corporatieve groepen als structurerend element in de sociale structuur — ziedaar Manchester's grote bijdrage tot het verstaan van de Afrikaanse stedelijke omgeving, en van de moderne wereld in het algemeen.

Als vorm van kritische antropologie was de 'Manchester'-houding sterk programmatisch. Zij koos vanzelfsprekend de zijde van Afrikanen, in de belangentegenstellingen waaruit de koloniale en stedelijke situatie was opgebouwd. De koloniale overheid en de kapitalistische ondernemers hanteerden diverse tegenstrijdige mythen die nog tientallen jaren later het discours van de Zuidafrikaanse apartheidstaat zouden bepalen. De Afrikaanse arbeider zou een verdwaalde dorpling zijn, zonder recht op de stad, wiens enige referentiekader bepaald werd door de cultuur, het wereldbeeld en de politiek-juridische verhoudingen van zijn herkomstgebied. En tegelijk zou hij een vrijgezel zijn, zodat elke familieverplichtingen ontkend worden en zijn loon en huisvesting op een minimaal niveau kon worden gehouden, louter ter leniging van zijn persoonlijke behoeften. Het was voor de 'Manchester'-onderzoekers een vorm van intellectuele verantwoordelijkheid om, tegen deze ficties in, te benadrukken dat de Afrikaanse stedeling toch primair een gewone stedeling was, een arbeider, wiens moderne stedelijke identiteit niet onder tafel gewerkt mocht worden voor bestuurlijke en ondernemersdoeleinden. De 'Manchester'-benadering van stad-plattelandsrelaties (Gluckman 1960, 1971; Apthorpe 1958) kreeg aldus een begrijpelijke eenzijdigheid, waardoor subtielere analyse van wel degelijk op het dorp gerichte identiteit en groepsvorming moesten worden uitgesteld tot een later tijdstip (bij voorbeeld: van Binsbergen 1981: hst 6 en 7).

Het zou nog tientallen jaren duren voor de marxistische politieke inspiratie een systematische antropologische benadering van de koloniale situatie opleverde, in het werk van Franse neo-marxisten zoals Rey (1971, 1973) en Meillassoux (1975), die ook in Nederland grote weerklank hebben gevonden (Van Binsbergen & Geschiere 1982, vergelijk Van Binsbergen & Geschiere 1985). Daarin werd, met de theorie van de *koppeling van produktiewijzen* een brug geslagen tussen dorp en stad, tussen de rol van dorpsoudsten en andere traditionele gezagsdragers en kapitalistische ondernemers, en tussen het Afrikaanse platteland en internationale systemen van produktie en distributie; in de volgende hoofdstukken van dit boek zullen wij op dit begrip terugkomen. Hierbij vergeleken bleef het 'Manchester'-concept van de 'koloniaal-industriële situatie' een nauwelijks opengepeuterde zwarte doos. Toch heeft 'Manchester' vooral op deze punten het analysebereik van de antropologie verrijkt op een wijze die *The Nuer* ver achter zich laat.

CONCLUSIE

Met dit perspectief op veranderingsprocessen in het kader van de koloniale staat en de moderne industrie zijn wij wel heel ver afgedwaald van *The Nuer* als klassiek boek in de antropologie van het Afrika van de dorpen. Gaandeweg hebben wij inzicht gekregen in een van de voornaamste vernieuwingen van de antropologie sinds dat boek werd gepubliceerd. Vooral ons inzicht in het oorspronkelijke werkterrein van de Manchesterschool en het Rhodes-Livingstone Institute, Zambia en omliggende landen, heeft van deze vernieuwingen geprofiteerd. De laatste jaren neemt, mede onder invloed van het postmodernisme, de kritiek sterk toe op de institutionele, gegeneraliseerde beschrijvingen in de trant van *The Nuer*; voor een auteur als Clifford (1988) behoort dit, ondanks zijn wetenschappelijke vorm, eerder tot het domein van de letteren dan dat van de wetenschap, omdat de suggestie van totaliteit, integratie en systeem louter op dromen van de antropologische auteur berusten en niet methodisch in het materiaal zijn verankerd. ‘Manchester’ begon een uitweg te formuleren uit dit dilemma, met de ontwikkeling van een analytische methode die de historiciteit en de fragmentatie van het sociale proces centraal stelde. Daarin ligt de onverminderde actualiteit van deze benadering, en de verrassende levenskracht die haar producten, die onthutsende en zeldzaam inspirerende overvloed aan bundels en monografieën, ook na tientallen jaren nog uitstraalt.

Literatuur

- Amselle, J.-L., 2001, *Branchements: Anthropologie de l'universalité des cultures*, Paris: Flammarion
- Apthorpe, R.J., 1958, 'The interrelation of rural and urban social structure: A hypothesis', in: Apthorpe, R.J., red., *Present interrelations in Central African rural and urban life*, Lusaka: Rhodes-Livingstone Institute, pp. 147-56.
- Bailey, F. G., 1969. *Stratagems and Spoils: A Social Anthropology of Politics*. Oxford: Blackwell.
- Bailey, F.G., 1957, *Caste and the economic frontier: A village in highland Orissa*, Manchester: Manchester University Press
- Barnes, J., 1951, 'History in a changing society', *Rhodes-Livingstone Journal/ Human Problems in British Central Africa*, 11: 1-9.
- Barnes, J., 1964, *Politics in a changing society* [**ondertitel?**], Manchester: Manchester University Press. [**ws is dit een reprint**] .
- Barnes, J., zzz& Mitchell, J.C., 1950, *The Lamba village*, [**voluit**] [**apart opnemen.**] .
- Beidelman, T.O., 1974, *A bibliography of the writings of E.E. Evans-Pritchard*, Londen: [publisher] .
- Boissevain, J.F., 1968, 'The place of non-groups [**check -**] in the social sciences', *Man* (new series), 3: 542-56; oorspronkelijk oratie, Universiteit van Amsterdam, 1967.
- Boissevain, J.F., zzz& Mitchell, J.C., 1973, red., *Network analysis*, Den Haag/ Parijs: Mouton.
- Brown, R., 1973, 'Passages in the life of a white anthropologist: Max Gluckman', in: Asad, T., red., *Anthropology and the colonial encounter*, Londen: Ithaca Press, pp. [**add pages**] .
- Chicago: Aldine, pp. 245-272. [**al genoemd in boek?**] .
- Clifford, J., 1988, *The predicament of culture: Twentieth-century ethnography, literature and art*, [**place**] (Mass.): Harvard University Press. [**al genoemd in boek?**] .
- Cohen, A., 1965, *Arab border-villages in Israel: A study of continuity and change in social organization*, Manchester: Manchester University Press.
- Cohen, A., 1969, *Custom and politics in urban Africa: A study of Hausa migrants in Yoruba towns*, Berkeley: University of California Press.
- Cohen, A., 1974, ed., *Urban ethnicity*, Londen: Tavistock.
- Colson, E., 1951, 'The Plateau Tonga of Northern Rhodesia', in: Colson, E., zzz& Gluckman, M., red., *Seven Tribes of British Central Africa*, Londen: Oxford University Press for Rhodes-Livingstone Institute, pp. [**vul aan**] [**al genoemd in boek?**] .
- Colson, E., 1958, *Marriage and the family among the Plateau Tonga of Northern Rhodesia*, Manchester University Press.
- Colson, E., 1960, 'Social control van vengeance in Plateau Tonga society', in: Colson, E., *The Plateau Tonga*, [**ondertitel?**] Manchester: Manchester University Press, pp. 102-121.
- Colson, E., 1960, *Social organization of the Gwembe Tonga*, Manchester: Manchester University Press.
- Colson, E., 1964, 'Social Change and the Gwembe Tonga', *Rhodes-Livingstone Journal*, 35: 1-13.
- Colson, E., 1969, 'Spirit possession among the Tonga of Zambia', in: Beattie, J., zzz& Middleton, J., red., *Spirit mediumship and society in Africa*, Londen: Routledge zzz& Kegan Paul, pp. 69—103.
- Colson, E., 1971, 'African society at the time of the Scramble', in: Turner, V.W., red.,
- Colson, E., 1971, *The Social Consequences of Resettlement: The Impact of the Kariba Resettlement upon the Gwembe Tonga*. Manchester: Manchester University Press.
- Colson, E., zzz& Gluckman, H.M., 1968, red., *Seven tribes of Central Africa*, Manchester: Manchester University Press, herdruk van de eerste editie van 1951.
- Colson, E., zzz& TScudder, T., 1988, *For prayer and profit: The ritual, economic and social importance of beer in Gwembe district, Zambia, 1950-1982*, Stanford: Stanford University Press.
- Coser, L.A., 1956, *The functions of social conflict*, Londen: Routledge zzz& Kegan Paul
- Cunnison, I., 1951, *History on the Luapula*, [**ondertitel?**] Londen: Oxford University Press, Rhodes-Livingstone Paper no. 21.
- Cunnison, I., 1956, 'Perpetual kinship: A political institution of the Luapula peoples', *Rhodes-Livingstone Journal/ Human Problems in British Central Africa*, 20: 28-48.
- Cunnison, I., 1960, ed., *A.C.P. Gamitto's King Kazembe and the Marave, Cheva, Bisa, Bemba, Lunda and other peoples of Southern Africa*, deel I, Lissabon: [**publisher**] [**al genoemd in boek?**] .
- Cunnison, I., 1967, *The Luapula peoples* [**ondertitel?**] , Manchester: Manchester University Press; herdruk van de eerste editie van 1959.

- Cunnison, I.G., 1968, ed., *Mwata Kazembe XIV: Historical Traditions of the Eastern Lunda (Ifikolwe Fyandi na Banti Banti)*, Central Bantu Historical Texts II, Lusaka: Rhodes-Livingstone Institute, Rhodes-Livingstone Communication no. 23, herdruk van de eerste editie van [vul aan] ..
- Cunnison, I.G., zzz& James, W., 1972, *Essays in Sudan Ethnography*, presented to Sir Edward Evans-Pritchard. London: Hurst. weer een Manchester link: Cunnison, however, was pre-Manchester, en nog bij Evans-Pritchard gepromoveerd, zoals Gluckman zelf waarschijnlijk, trouwens
- Dawson, W.R., 1929, *The custom of the couvade*, Manchester: Manchester University Press. [er blijkt een soort diffusionistische Manchester School te hebben bestaan voor Gluckman!
- Dawson, W.R., zzz& Gray, P.H.K., 1968, *Mummies and Human Remains*. London 1968. Burial customs
- Epstein, A.L., 1958, *Politics in an urban African community*, Manchester University Press.
- Epstein, A.L., 1967, 'Urbanization and social change in Africa', *Current Anthropology*, 8: 275-84. .
- Epstein, A.L., 1969, ed., *The craft of social anthropology*, Manchester: Manchester University Press [**check publisher**].
- Epstein, A.L., 1978, *Ethos and identity: Three studies in ethnicity*, Londen: Tavistock.
- Epstein, A.L., 1981, *Urbanization and kinship: The domestic domain on*
- Evans-Pritchard, E.E., 1934, 'Lévy-Bruhl's theory of primitive mentality', *Bulletin of Faculty of Arts (Egyptian University, Cairo)*, 2, 1: 1-36.
- Evans-Pritchard, E.E., 1937, *Witchcraft, Oracles, and Magic among the Azande* (Clarendon Press, Oxford 1937).
- Evans-Pritchard, E.E., 1938, [title], *Zeitschrift für Vergleichende Rechtswissenschaft* [zie GLuckman1950 in Afr. Syst, kins zzz& Marr , p. 166 n.] .
- Evans-Pritchard, E.E., 1940, *The political system of the Anuak of the Anglo-Egyptian Sudan*, London: London School of Economics, Monographs on Social Anthropology, no. 4.
- Evans-Pritchard, E.E., 1945, *Some aspects of kinship and marriage among the Nuer*, Rhodes-Livingstone Paper, [place, publisher] toont Manchester band
- Evans-Pritchard, E.E., 1948, *The Divine Kingship of the Shilluk of the Nilotic Sudan*. Cambridge: University Press.
- Evans-Pritchard, E.E., 1949, *The Sanusi of Cyrenaica*. London: Oxford University Press.
- Evans-Pritchard, E.E., 1951, *Kinship and marriage among the Nuer*, Londen: Oxford University Press.
- Evans-Pritchard, E.E., 1951, *Social Anthropology*. New York: Free Press.
- Evans-Pritchard, E.E., 1956, *Nuer religion*, Oxford: Clarendon Press.
- Evans-Pritchard, E.E., 1962, 'Fieldwork and the empirical tradition', in: Evans-Pritchard, E.E., *Social anthropology and other essays*, New York: Free Press, pp. 64-85.
- Evans-Pritchard, E.E., 1962, *Essays in Social Anthropology*. London: Faber.
- Evans-Pritchard, E.E., 1965, *Theories of Primitive Religion*: Oxford: Clarendon Press. Africanist met theorie!
- Evans-Pritchard, E.E., 1967, 'The morphology and function of magic: A comparative study of
- Evans-Pritchard, E.E., 1967, *The Nuer: A description of the modes of livelihood and political institutions of a Nilotic people*, Oxford: Clarendon; herdruk van de eerste editie van 1940.
- Evans-Pritchard, E.E., 1969, 'The Nuer of the Southern Sudan', in: Fortes, M., zzz& Evans-Pritchard, E.E., eds., *African Political systems*, London:... , pp. 272-96; reprint, first edition 1940.
- Evans-Pritchard, E.E., 1974, *Man and Woman among the Azande*. London: Faber zzz& Faber.
- Evans-Pritchard, E.E., Firth, R., Malinowski, B., zzz& Schapera, I., 1934, eds., *Essays Presented to C. G. Seligman*, London: publisher toont verdere netwerk afhankelijkheid
- Evans-Pritchard, E.E., zzz& Fortes, M., 1940, *African Political Systems*. International African Institute. London: Oxford University Press.
- Fardon, R., 1990, ed., *Localizing strategies: Regional traditions of ethnographic writing*, Edinburgh: Scottish Academic Press
- Forde, C.D., 1934, *Habitat, Economy and Society*. London: Methuen.
- Forde, C.D., 1950- , ed., ..., *Ethnographic Atlas of Africa*, [place, publisher]
- Forde, C.D., 1953, 'Applied Anthropology in Government: British Africa', A. L. Kroeber, ed., *Anthropology Today*. Chicago: University of Chicago Press, 841-65.
- Forde, C.D., 1956, ed., *Linguistic survey of the northern Bantu borderland*, vol 1. London: Oxford University Press for the International African Institute (IAI). Pp 146. Sandawe (Tanzanian click language (pseudo Khoisan)
- Forde, C.D., 1970, 'Double descent among the Yakö', in: Radcliffe-Brown, A.R., zzz& Forde, D., ed., *African Systems of Kinship and Marriage*, Londen: Oxford University Press, pp. 285-332; herdruk, eerste druk 1950.
- Forde, C.D., zzz& Kaberry, P.M., 1969, ed., *West African kingdoms in the nineteenth century*, Londen: [**publisher**].
- Forde, C.D., zzz& Radcliffe-Brown, A.R. , 1950, *African Systems of Kinship and Marriage*. London: Oxford University Press.

- Fortes, M., 1936, 'Culture Contact as a Dynamic Process', *Africa*, 9:24-55.
- Fortes, M., 1945, *The dynamics of clanship among the Tallensi*, Londen: [**place**] .
- Fortes, M., 1949, ed., *Social Structure*, Oxford University Press.
- Fortes, M., 1949, *The Web of Kinship among the Tallensi*, Londen: Oxford University Press for International African Institute.
- Fortes, M., 1953, 'The structure of unilineal descent groups', *American Anthropologist*, 55: 17-41.
- Fortes, M., 1953, *Social Anthropology at Cambridge since 1900: An Inaugural Lecture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fortes, M., 1957, 'Malinowski and the Study of Kinship', R. Firth, ed., *Man and Culture*. London: Routledge zzz& Kegan Paul, 157-88.
- Fortes, M., 1959, *Oedipus and Job in West African Religion*, Cambridge University Press. Afrika en Griekenland!
- Fortes, M., 1961, 'Pietas in ancestor worship: The Henri Myers lecture, 1960', *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 91: 166-191.
- Fortes, M., 1962, ed., *Marriage in Tribal Societies*. Cambridge Papers in Social Anthropology, No. 3. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fortes, M., 1969, 'The political system of the Tallensi of the Northern Territories of the Gold Coast', in: Fortes, M., zzz& Evans-Pritchard, E.E., 1969, *African Political systems*, Londen:... [**voluit**] , pp. 239-71; herdruk van de eerste editie van 1940.
- Fortes, M., 1969, *Kinship and the social order*, Chicago: ...
- Fortes, M., 1970, *Time and social structure*,
- Fortes, M., 1987, *Religion, morality and the person: Essays on Talensi religion*, ed. J. Goody, Cambridge: Cambridge University Press. bevat diverse studies over fate/destiny, ancestor worship, etc., prima boek
- Fortes, M., zzz& Dieterlen, G., 1965, eds, *African Systems of Thought*, Oxford University Press for International African Institute.
- Fortes, M., zzz& Evans-Pritchard, E.E., 1969, ed., *African Political systems*, Londen: Oxford University Press; herdruk van de eerste editie van 1940. [**check eens voor al of nu EP of Fortes de eerste naam is die verschijnt**] .
- Fortes, Meyer, zzz& Dieterlen, G., 1965, eds., *African Systems of Thought* Londen: Oxford University Press.
- Frankenberg, R., 1978, 'Anthropology or political economy: The Barotse social formation', in: J. Clammer (ed.), *The new economic anthropology*, London: Macmillan, pp. 31-60.
- Frankenberg, R., 1957, *Village on the Border: A Social Study of Religion, Politics and Football in a North Wales Community*, Londen: [**publisher**] .
- Frazer, J.G., 1955, *The golden bough: A study in magic and religion*, New York/ Londen: St Martins/Macmillan; derde druk, eerste druk [**vul aan**] .
- Frazer, J.G., 1918, *Folklore in the Old Testament*, Londen: [**publisher**] .
- Frazer, J.G., 1968, *The belief in immortality and the worship of the dead*, 3 delen, Londen: Dawsons of Pall Mall; herdruk van de eerste editie van 1913-1924. [**was dit misschien een deel van de Golden Bough?**] .
- Frobenius, L., 1898, *Ursprung der afrikanischen Kulturen*, Berlijn: [**publisher**] .
- Frobenius, L., 1904, *Geographische Kulturgeschichte*, Leipzig: Brandstetter.
- Frobenius, L., 1904, *Im Zeitalter des Sonnengottes*, Berlijn: [**publisher**] .
- Frobenius, L., 1911, *Auf dem Weg nach Atlantis*, [**place, publisher**] .
- Frobenius, L., 1912-13, *Und Afrika sprach*, deel I. *Auf den Trümmern des klassischen Atlantis*; deel II. *An den Schwelle des verehrenden Byzanz*; deel III. *Unter den unsträflichen Äthiopen*, Berlijn: Vita.
- Frobenius, L., 1923, *Vom Kulturreich des Festlandes*, Berlijn: [**publisher**] .
- Frobenius, L., 1931, *Erythräa: Länder und Zeiten des heiligen Königsmordes*, Berlijn/ Zürich: Atlantis Verlag.
- Frobenius, L., 1954, *Kulturgeschichte Afrikas*, Zürich: Phaidon; herdruk van de eerste editie, Wenen, 1933.
- Frobenius, L., 1973, *Leo Frobenius 1873-1973: An anthology*, ed.. E. Haberland, Wiesbaden: Steiner. .
- Frobenius, L., zzz& Breuil, H., 1931, *Afrique*, Parijs: Cahiers de l'Art.
- Fry, P., 1975, *Spirits of protest* [**ondertitel?**] [**place: publisher**] .
- Furnivall, J.S., 1948, *Colonial policy and practice* (Londen 1948).
- Garbett, G.K., 1966, 'Religious aspects of political succession among the valley Korekore', in: Stokes, E. & R. Brown, eds, 1966, *The Zambesian Past*, Manchester University Press for Institute for Social Research, pp. 137-70.
- Garbett, G.K., 1969, 'Spirit mediums as mediators in Korekore society', in: Beattie, J. & J. Middleton, eds, *Spirit Possession and Society in Africa*, London: Routledge & Kegan Paul, pp. 104-27.
- Geschiere, P.L., zzz& Raatgever, R., 1985, [**title , inleiding in Old Modes**] , in: Van Binsbergen, W.M.J., zzz& Geschiere, P.L., ed., *Old modes of production and capitalist encroachment: Anthropological explorations in Africa*, Londen/ Boston: Kegan Paul International, [**add pages**] .
- Gluckman, H.M., 1972, ed., *The allocation of responsibility*, Manchester: Manchester University Press.

- Gluckman, H.M., [year , ca. 1937] 'The kingdom of the Zulu in South Africa', [check titel] academisch proefschrift, Oxford University.
- Gluckman, H.M., 1940, [title , oorspronkelijke artikel Zululand, African/ Bantu Studies] .**
- Gluckman, H.M., 1942, [title , oorspronkelijke artikel Zululand, African/ Bantu Studies] .**
- Gluckman, H.M., 1943, *Organisation of the Barotse native authorities: With a plan for reforming them*, Lusaka: Rhodes-Livingstone Institute, Communication no. 1.
- Gluckman, H.M., 1949, 'The role of the sexes in Wiko circumcision ceremonies', in: Fortes, M., ed., *Social structure*, Londen: Oxford University Press, pp.145-167. [al genoemd in boek?] .
- Gluckman, H.M., 1950, 'Introduction', in: Barnes, J., zzz& Mitchell, J.C., *The Lamba village*,
- Gluckman, H.M., 1951, 'The Lozi of Barotseland, N.W. Rhodesia', in: Colson, E., zzz& Gluckman, H.M., ed., *Seven tribes of British Central Africa*, Oxford University Press, pp. 1-93.
- Gluckman, H.M., 1955, 'The peace in the feud', in: Gluckman, H.M., *Custom and conflict in Africa*, Oxford: Blackwell, hoofdstuk I, pp. 1-26.
- Gluckman, H.M., 1955, *Custom and conflict in Africa*, Oxford: Blackwell. [check Londen: Oxford University Press] .
- Gluckman, H.M., 1958, *Analysis of a social situation in modern Zululand*, Manchester: Manchester University Press (eerder als artikelen verschenen in *Bantu Studies/ African Studies, 1940-42; deze opmerking hoort in de hoofdttekst en niet hier ; eventueel wel die artikelen hier noemen*), .
- Gluckman, H.M., 1960, 'Tribalism in modern British Central Africa', *Cahiers d'Etudes Africaines*, 1: 55-70.
- Gluckman, H.M., 1961, 'Ethnographic data in British social anthropology', *Sociological Review*, 9: 5-17. [check] .
- Gluckman, H.M., 1963, *Order and rebellion in tribal Africa*, Londen: Cohen zzz& West. [eerder aangegeven abusief als 1962] .
- Gluckman, H.M., 1964, ed., *Closed systems and open minds: The limits of naivety in social anthropology*, Edinburgh/ Londen: Oliver zzz& Boyd.
- Gluckman, H.M., 1965, *Politics, Law and ritual in tribal society*, Oxford: [publisher] ; [check : Londen: Blackwell.] .
- Gluckman, H.M., 1965, The Ideas in Barotse Jurisprudence, Manchester: Manchester University Press., cf. Gluckman, H.M., 1969, ed., Ideas and procedures in African customary law: Studies presented and discussed at the 8th international African seminar, Addis Abeba, 1966, London: Oxford University Press.
- Gluckman, H.M., 1967, *The judicial process among the Barotse of Northern Rhodesia*, Manchester: Manchester University Press; herdruk van de eerste editie van 1957.
- Gluckman, H.M., 1968, *Economy of the Central Barotse Plain*, Manchester University Press, Rhodes-Livingstone Paper No. 7, herdruk van de eerste editie van 1941.
- Gluckman, H.M., 1968, *Essays on Lozi land and royal property*, Manchester: Manchester University Press, Rhodes-Livingstone Papers no. 10, herdruk van de eerste editie van 1953.
- Gluckman, H.M., 1969, 'The kingdom of the Zulu of South Africa', in: Fortes, M., zzz& Evans-Pritchard, E.E., 1969, *African political systems*, Londen: Oxford University Press, 13e druk, [bij andere vermelding van dit boek ook deze druk vermelden] pp. 25-55; herdruk van de eerste editie van 1940.
- Gluckman, H.M., 1969, ed., *Ideas and procedures in African customary law: Studies presented and discussed at the 8th international African seminar, Addis Abeba, 1966*, Londen: Oxford University Press. [al genoemd in boek?] .
- Gluckman, H.M., 1970, 'Kinship and marriage among the Lozi of Northern Rhodesia and the Zulu of Natal', in: Radcliffe-Brown, A.R., zzz& Forde, D., ed., *African Systems of Kinship and Marriage*, Londen: Oxford University Press, pp. 166-206; herdruk, eerste druk 1950..
- Gluckman, H.M., 1971, 'Tribalism, ruralism and urbanism in South and Central Africa', in: Turner, V.W., ed., *Profiles of change: Colonialism in Africa 1870-1960*, deel III, algemene redactie Gann, L., zzz& Duignan, P., Cambridge: Cambridge University Press, pp. 127-166.
- Graebner, F., 1911, *Methode der Ethnologie*, Kulturgeschichtliche Bibliothek, No. 1, Heidelberg: [publisher] .
- Harris, M., 1968, *The rise of anthropological theory*, Londen.
- Harrison, J.E., 1948, *Ancient art and ritual*, Londen: Oxford University Press. [nog andere verwijzingen naar Harrison nodig?] [herdruk van de eerste editie van ???] .
- Harrison, J.E., 1977, *Themis: A study of the social origins of Greek religion*, Londen: Merlin; herdruk van de eerste editie van 1911.
- Harrison, J.E., 1980, Prolegomena to the study of Greek religion, Londen: [publisher] ; herdruk van de eerste editie van 1903.
- Hobbes, T., 1962, *Leviathan or the matter, forme and power of a commonwealth ecclesiastical and civil*, ed. M. Oakeshott, New York: Collier; first edition 1651.
- Hutchinson, S., 1985, 'Changing concepts of incest among the Nuer', *American Ethnologist*, 625-640
- Hutchinson, S., 1992, 'The cattle of money and the cattle of girls among the Nuer', *American Ethnologist*, 19, 2: 294-316. opnemen als post-Nuer studie, zie haar bibliografie voor meer

- Hutchinson, S., 1996, *Nuer Dilemmas: Coping with Money, War and the State*, Berkeley: University of California Press.
- Jackson, J.W., 1917, *Shells as evidence of the migrations of early culture*, Manchester: Manchester University Press, met voorwoord door G. Elliot Smith.
- Johnson, D.H., 1980, *History and Prophecy among the Nuer of the Southern Sudan*. PhD. dissertation, University of California, Los Angeles.
- Johnson, D.H., 1982, 'Evans-Pritchard, the Nuer and the Sudan Political Service', in: *African Affairs* lxxxii, no. cccxxiii (1982), pp. 231-246.
- Junod, H.A., 1962, *The life of a South African tribe*, New Hyde Park (N.Y.): University Books; herdruk van de tweede herziene editie van 1927, Londen: Macmillan.
- Kaberry, P.M., 1957, 'Malinowski's Contribution to Fieldwork Methods and the Writing of Ethnography', R. Firth, ed., *Man and Culture: An Evaluation of the Work of Bronislaw Malinowski*. London: Routledge and Kegan Paul, 71-91.
- Kaberry, P.M., 1952, *Women of the Grassfields, A Study Of The Economic Position Of Women In Bamenda, British Cameroons*, London: Her Majesty's Stationery Office For Colonial Office, Colonial Research Publication No. 14; also at: http://www.era.anthropology.ac.uk/Kaberry/Kaberry_text/
- Kuper, A., 1975, *Anthropologists and anthropology: The British school, 1922-72*, Harmondsworth: Penguin.
- Lan, D., 1985, *Guns and rain: Guerillas and spirit mediums in Zimbabwe*, Londen: Currey/ Berkeley zzz& Los Angeles: University of California Press.
- Malinowski, B., 1925, 'Magic, science and religion', in: Needham, J., ed., *Science, religion and reality* [**place, publisher**]. [**check wat er met deze titel mis is; is het boek van Malinowski alleen door J. Needham samengesteld maar is Malisnowski de auteur van alle bijdragen? ik heb het bedoelde boek zelf**] .
- Malinowski, B., 1935, *Coral gardens and their magic*, Londen: [publisher] [er zijn meerdere delen] .
- Malinowski, B., 1944, [**Towards a ?**] *Scientific theory of culture*, [**place: publisher**] .
- Malinowski, B., 1954, *Magic, science and religion and other essays*, New York: Doubleday (Anchor); first published as a collection 1948
- Marwick, M., 1964 [**check 1965**] , *Sorcery in its social setting* [**ondertitel?**] , Manchester: Manchester University Press.
- Marwick, M.G., 1965, 'Some problems in the sociology of sorcery and witchcraft', in: Fortes, M., zzz& Dieterlen, G., ed., *African systems of thought*, Londen: Oxford University Press, pp. 171-191.
- Marx, E., [**year**] 'Some social contexts of personal violence', in: Gluckman, H.M., ed., *The allocation of responsibility*, Manchester: Manchester University Press, pp. [**add pages**] .
- Marx, E., 1967, *The Bedouin of the Negev*, Manchester: Manchester University Press.
- Marx, K. , 1906-09, *Capital*, tr. E. Untermann, iii vols. Chicago: C. H. Kerr, 1906-1909.
- Marx, K., zzz& Engels, F., 1975-1983, *Marx-Engels-Gesamtausgabe [MEGA]*, Berlin: Dietz Verlag.
- Meillassoux, C., 1975, *Femmes, greniers et capitaux* [**ondertitel?**] , Parijs: Maspero.
- Middleton, J., zzz& Tait, D., 1958, ed., *Tribes without rulers*, Londen: Routledge zzz& Kegan Paul.
- Mitchell, J.C., 1956, *The Kalela dance: Aspects of social relationships among urban Africans in Northern Rhodesia*, Manchester: Manchester University Press.
- Mitchell, J.C., 1960, *Tribalism and the plural society*, oratie, University College of Rhodesia and Nyasaland, Londen: Oxford University Press.
- Mitchell, J.C., 1965, *The Yao village*, Manchester: Manchester University Press; herdruk van de eerste editie van 1955.
- Mitchell, J.C., 1967, 'On quantification in social anthropology', in: Epstein, A.L., ed., *The craft of social anthropology*, Londen: Tavistock, p.... [**add pages**] .
- Mitchell, J.C., 1969, ed., *Social networks in urban situations* [**ondertitel?**] , Manchester: Manchester University Press.
- Mitchell, J.C., 1970, 'Tribe and social change in South Central Africa: A situational approach', in: P.C.W. Gutkind, (ed.), *The Passing of Tribal Man in Africa*, Leiden: Brill, pp. 83-101.
- Mitchell, J.C., 1971, 'Foreword', in: Velsen, J. van, *The politics of kinship: A study of social manipulation among the Lakeside Tonga of Malawi*, Manchester: Manchester University Press, pp. v-xiv; herdruk van de eerste editie van 1964.
- Mitchell, J.C., 1974, 'Perceptions of ethnicity and ethnic behaviour: An empirical exploration', in: Cohen, A., ed., *Urban ethnicity*, Londen: Tavistock, pp. 1-35.
- Parsons, T.C., 1937, *The structure of social action*, Glencoe: Free Press.
- Perry, W.J., 1918, *The megalithic culture of Indonesia*, Manchester: Manchester University Press.
- Perry, W.J., 1923, *The Children of the Sun: A study in the early history of civilization*, Londen: Methuen.
- Perry, W.J., 1926, *The growth of civilisation*, Londen: [publisher] .
- Perry, W.J., 1935, *The primordial ocean*, Londen: Methuen.
- Peters, E.L., 1951, 'The Sociology of the Bedouin of Cyrenaica', D. Phil thesis, Oxford University

- Peters, E.L., 1960, 'The proliferation of segments in the lineage of the Beduin of Cyrenaica', *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 90, 1: 29-53. [**check pages**].
- Peters, E.L., 1967, 'Some structural aspects of the feud among the camel-herding Bedouin of Cyrenaica', *Africa*, 37: 261-282
- Peters, E.L., 1976, 'Aspects of affinity in a Lebanese Maronite village', in J.G. Peristiany, ed., *Mediterranean family structures*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 26-80
Press for International African Institute.
- Turner, V.W., 1971, ed., *Profiles of change (Colonialism in Africa 1870-1960, deel III)*, algemene redactie Gann, L., zzz& Duignan, P., Cambridge University Press, 1971, [**add pages**].
- Radcliffe-Brown, A.R., 194....., *Natural science of society*, [vul aan].
- Radcliffe-Brown, A.R., 1968, *Structure and function in primitive society*, Londen: [**publisher**] ; herdruk van de eerste editie van 19.... [**vul aan**].
- Radcliffe-Brown, A.R., 1969, 'Preface', in: Fortes, M., zzz& Evans-Pritchard, E.E., ed., *African Political systems*, Londen: Oxford University Press, 13th impr., first published 1940, pp. xi-xxiii. toont verdere netwerk relaties
- Rey, P.-P., 1971, *Colonialisme, néo-colonialisme et transition au capitalisme*, Parijs: Maspero.
- Rey, P.-P., 1973, ed., *Les alliances de classes*, Parijs: Maspero.
- Richards, A.I., [year, ca. 1937], *Hunger and work in a savage tribe* [**place: publisher**] . [**al genoemd in boek?**] .
- Richards, A.I., 1935, 'Preliminary notes on the Babembas', *Bantu Studies*, 9: 225-253. [**al genoemd in boek?**]
- Richards, A.I., 1939, *Land, labour and diet in Northern Rhodesia*, Londen: Oxford University Press.
- Richards, A.I., 1940, *Bemba marriage and [present?] economic conditions*, Rhodes-Livingstone Paper no... [**place: publisher**] . [**al genoemd in boek?**] .
- Richards, A.I., 1945, 'Pottery images of *mbusa* used at the chisungu ceremony of the Bemba people of Northern Rhodesia', *South African Journal of Science*, 41: 444-458. [**al genoemd in boek?**] .
- Richards, A.I., 1969 [**was 1940, evenals andere items uit datzelfde boek**] , [**title**] in: Fortes, M., zzz& Evans-Pritchard, E.E., 1969, *African political systems*, Londen: Oxford University Press, herdruk van de eerste editie van 1940, [**add pages**] . [**het is de vraag of wij wel alle bijdragen aan dit boek apart willen opnemen in de bibliografie, lijkt een beetje onzin**] .
- Richards, A.I., 1970, 'Some types of family structure among the Central Bantu', in: Radcliffe-Brown, A.R., zzz& Forde, D., ed., *African systems of kinship and marriage*, Londen: Oxford University Press, pp. 207-51; herdruk van de eerste editie van 1950. [**al genoemd in boek?**] .
- Richards, A.I., 1982, *Chisungu: A girls' initiation ceremony among the Bemba of Zambia*, Londen/ New York: Tavistock; herdruk van de eerste editie van 1956. [**al genoemd in boek?**] .
- Schmidt, P.W., 1908, 'Panbabylonismus und ethnologischer Elementargedanke', *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, 38: 73-91.
- Schmidt, P.W., 1926, *Der Ursprung der Gottesidee: Eine historisch-kritische und positive Studie*, deel I. *Historisch-kritischer Teil*, 2e sterk vermeerderde druk, München i. W.: Aschendorf; herdruk van de eerste editie van 1912.
- Schmidt, P.W., 1933, *Der Ursprung der Gottesidee*, deel IV. *Die religion der Urvölker Afrikas*, Münster i. W.: Aschendorf [**check publisher**] .
- Schmidt, P.W., zzz& Koppers, W., 1937, *Handbuch der Methode der kulturhistorischen Ethnologie*, Münster i. W.: Aschendorf [**check publisher**] .
- Schoffeleers, J.M., 1979, ed., *Guardians of the land* [**ondertitel?**] , Gwelo [Gweru] : Mambo Press.
- Sigrist, C., 1967, *Regulerde Anarchie: Untersuchungen zum Fehlen und zur Entstehung politischer Herrschaft in segmentären Gesellschaften Afrikas*, Olten/Freiburg: Walter-Verlag.
- Simonse, S., 1992, *Kings of disaster: Dualism, centralism and the scapegoat king in southeastern Sudan*, Leiden etc.: Brill.
- Smith, G.E., [year], *Ships as evidence of the migrations of early culture*, Manchester: Manchester University Press.
- Smith, G.E., 1919, *The evolution of the dragon*, Manchester: Manchester University Press.
- Smith, G.E., 1929, *The migrations of early culture: A study of the significance of the geographical distribution of the practice of mummification as evidence of the migration of peoples and the spread of certain customs and beliefs*, Manchester: Manchester University Press; herdruk van de eerste editie van 1915.
- Stayt, H., 1931, *The Bavenda*, Londen: Oxford University Press.
- Evans-Pritchard, E.E., 1967, 'The morphology and function of magic: A comparative study of Trobriand and Zande ritual and spells', in: Middleton, J., ed., *Magic, witchcraft and curing*, Garden City (NY): American Museum of Natural History, Natural History Press, pp. 1-22; first published *American Anthropologist*, 31: 1929: 619-41.

- Turner, V.W., zzz& Turner, E., 1978, *Image and pilgrimage in Christian culture*, Oxford: Blackwell. [**al genoemd in boek?**] .
- Turner, V.W., [**year**] , 'Lunda rites and ceremonies', in: *The Occasional papers of the Rhodes-Livingstone Museum, nos. 1-16: In one volume*, Manchester: Manchester
- Turner, V.W., 1952, *The Lozi peoples of North-West Rhodesia*, Londen: Oxford University Press, Ethnographic Atlas of Africa. [**al genoemd in boek?**] .
- Turner, V.W., 1955, 'A Lunda love story and its consequences: Selected texts from traditions collected by Henrique Dias de Carvalho at the court of Mwantianvwa in 1887', *Rhodes-Livingstone Journal/ Human Problems in British Central Africa*, 19: 1-26.
- Turner, V.W., 1957, *see 1968, Schism*
- Turner, V.W., 1961, *Ndembu divination: Its symbolism and techniques*, Manchester: Manchester University Press, Rhodes-Livingstone Paper no 31.
- Turner, V.W., 1962, *Chihamba the White Spirit*, Manchester: Manchester University Press, Rhodes-Livingstone Paper no. 31 [**check**] . [**al genoemd in boek?**] .
- Turner, V.W., 1966, 'Colour classification in Ndembu ritual', in: Banton, M., ed., *Anthropological approaches to the study of religion*, Londen: Tavistock, pp. 47-84.
- Turner, V.W., 1967, *The forest of symbols*, Ithaca: Cornell University Press.
- Turner, V.W., 1968, *Schism and continuity in an African society: A study of Ndembu village*, Manchester: Manchester University Press, first published 1957.
- Turner, V.W., 1968, *The drums of affliction*, Londen: Oxford University Press.
- Turner, V.W., 1969, *The ritual process*, Londen: Routledge zzz& Kegan Paul.
- Tylor, E.B., 1948, *Primitive culture*, New York: Harper; herdruk van de eerste editie van 1871.
- van Binsbergen, W.M.J., 1981, 'Dutch anthropology of sub-Saharan Africa in the 1970s', in: Kloos, P., zzz& Claessen, H.J.M., ed., *Current Issues in Anthropology: the Netherlands*, Rotterdam: Nederlandse Sociologische en Antropologische Vereniging, pp. 45-84. [**waarschijnlijk niet bnodig**]
- van Binsbergen, W.M.J., 1981, 'Theoretical and experiential dimensions in the study of the ancestral cult among the Zambian Nkoya', voordracht gehouden op het 'Symposium on Plurality in Religion, International Union of Anthropological and Ethnological Sciences Intercongress', Amsterdam, 22-25 april 1981. [**waarschijnlijk niet bnodig**]
- van Binsbergen, W.M.J., 1981, *Religious Change in Zambia: Exploratory Studies*, Londen/ Boston: Kegan Paul International.
- van Binsbergen, W.M.J., 1985, 'From tribe to ethnicity in western Zambia: The unit of study as an ideological problem', in: Van Binsbergen, W.M.J., zzz& Geschiere, P.L., ed., *Old modes of production and capitalist encroachment: Anthropological explorations in Africa*, Londen/ Boston: Kegan Paul International, pp. 181-234.
- van Binsbergen, W.M.J., 1997, 'Rethinking Africa's contribution to global cultural history: Lessons from a comparative historical analysis of mankala board-games and geomantic divination', in: van Binsbergen, W.M.J., 1997, ed., *Black Athena: Ten Years After*, Hoofddorp: Dutch Archaeological and Historical Society, special issue, *Talanta: Proceedings of the Dutch Archaeological and Historical Society*, vols 28-29, 1996-97, pp. 221-254
- van Binsbergen, W.M.J., zzz& Geschiere, P.L., 1982, ed., *Oude produktiewijzen en binnendringend kapitalisme: Antropologische verkenningen in Afrika*, Amsterdam: Vrije Universiteit, 1982.
- van Binsbergen, W.M.J., zzz& Geschiere, P.L., 1985, ed., *Old modes of production and capitalist encroachment: Anthropological explorations in Africa*, Londen/ Boston: Kegan Paul International.
- van Binsbergen, W.M.J., zzz& J.M. Schoffeleers, 1985, ed., *Theoretical explorations in African religion*, Londen/ Boston: Kegan Paul International.
- van Donge, Jan Kees, 1985, *Understanding Rural Zambia Today: The Relevance of the Rhodes Livingstone Institute*. *Africa* 55, no. 1:60-76.
- van Teeffelen, T., 1978, 'The Manchester School in Africa and Israel: a critique', *Dialectical Anthropology*, 3 : 67-83.
- van Velsen, J., 1961, 'Labour migration as a positive factor in the continuity of Tonga tribal society', in: Southall, A., ed., *Social change in modern Africa*, Londen: Oxford University Press, pp. 230-241.
- van Velsen, J., 1967 [**check 1969**] , 'The extended-case method and situational analysis', in: Epstein, A.L., ed., *The craft of social anthropology*, Manchester: Manchester University Press [**check publisher**] , pp. 129-49.
- van Velsen, J., 1971, *The politics of kinship: A study of social manipulation among the Lakeside Tonga of Malawi*, Manchester: Manchester University Press; herdruk van de eerste editie van 1964.[**als deze uitgave wordt vermeld dan ook jaartal van Mitchell's voorwoord veranderen**] .
- Watson, W., 1958, *Tribal cohesion in a money economy: A study of the Mambwe people*, Manchester University Press.

- Watson, W., met medewerking van Velsen, J. van, 1954, 'The Kaonde village', *Rhodes-Livingstone Journal/ Human Problems in British Central Africa*, 15: 1-29. [**al genoemd in boek?**] .
- Werbner, R.P., 1977, ed., *Regional cults*, New York: Academic Press.
- Werbner, R.P., 1985, 'The argument of images: From Zion to the Wilderness in African churches', in: Van Binsbergen, W.M.J., zzz& Schoffeleers, J.M., ed., *Theoretical explorations in African religion*, Londen/ Boston: Kegan Paul International, pp. 253-286. [**al genoemd in boek?**] .
- Werbner, R.P., 1989, *Ritual passage sacred journey: The process and organization of religious movement*, Washington/ Manchester: Smithsonian Institution Press/ Manchester University Press.
- Wertheim, W.F., [year, probably 1959] , Indonesian society in transition, The Hague: Van Hoeve.
- Wertheim, W.F., 1949, Het rassenprobleem: De ondergang van een mythe, Den Haag; herdruk als stencil, KIT, ca. 1966
- Wertheim, W.F., 1964, East-West Parallels, The Hague: Van Hoeve.
- Wertheim, W.F., 1970, Evolutie en revolutie: De golfslag der emancipatie, Amsterdam: Van Gennep
- Wilson, G., 1968, The Economics of Detribalization in Northern Rhodesia, I zzz& II, Manchester University Press for Institute for Social Research, Rhodes-Livingstone Papers nos 5-6, reprint of 1942 edition.
- Worsley, P., [year] , academisch proefschrift [**Australië over cargo cults**] . [**naderhand gepubliceerd als: The trumpet shall sound**] .
- Worsley, P.M., 1956 [check] , 'The kinship system of the Tallensi: A revaluation', *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 86, 1: 37-75.
- Worsley, P.M., 1956, 'Emile Durkheim's theory of knowledge', *Sociological Review*, 4: 47-62
- Worsley, P.M., 1957, *The Trumpet Shall Sound: A Study of 'Cargo' Cults in Melanesia*. London: MacGibbon and Keel
- Worsley, P.M., 1961, 'The Analysis of Rebellion and Revolution in British Social Anthropology', *Science and Society*, 21:26-37
- Worsley, P.M., 1967, 'Groote Eylandt totemism and "Le Totémisme aujourd'hui"', in: Leach, E.R., ed., 1967, *The Structural Study of Myth and Totemism*, London: Tavistock, ASA Monograph no. 5, pp. 141 –59
- Worsley, P.M., 1970, *The Third World*, (2nd edition), Chicago: University of Chicago Press, first published 1960
- Worsley, P.M., 1984, *The three worlds: Culture zzz& world development*, London: Weidenfeld zzz& Nicholson.